

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANA BİLİM DALI

ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**MEŞBAŞE İSHAK'IN "BİTMEYEN UMUTLAR I-II,
TAŞDEĞİRMEN, SÜRÜLENLER VE HEHESHER"
ROMANLARINDAKİ ÇERKEZ ATASÖZLERİNİN
İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rabia KANMAZ ÖZEN

Düzce

Eylül, 2020

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANA BİLİM DALI

ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**MEŞBAŞE İSHAK'IN "BİTMEYEN UMUTLAR I-II,
TAŞDEĞİRMEN, SÜRÜLENLER VE HEHESHER"
ROMANLARINDAKİ ÇERKEZ ATASÖZLERİNİN
İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rabia KANMAZ ÖZEN

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Fehmi ALTIN

Düzce

Eylül, 2020

Т.Р

Дюзджэ университет

Фен Іэдэбыят факультет

Кавказыбзэхэмрэ культурэхэмрэ якьутам

Адыгабзэмрэ адыгэ литературэмрэ ямагистрэтур

**МЭЩБЭШІЭ ИСХЪАКЪ ЫТХЫГЪЭ РОМАНХЭУ “БЗЫИКЪО ЗАУ I –
II”, “МЫЖЪОШЪХЪАЛ”, “РАФЫГЪЭХЭР”, “ХЭХЭСХЭР”
ЗЫФИОРЕМЭ АХЭТ АДЫГЭ ГУЩЫПЭЖЪХЭМ ЯЗЭХЭФЫН**

Магистрэ ІофшІэн

Рабиа Канмаз Озен

УпчІэжъэгъур: Доцентэу Алтын Фехьми

Дюзджэ – 2020

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma jürimiz tarafından ..... Anabilim
Dalında oy birliği / oy çokluğu ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan ..... (İmza)

Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Üye ..... (İmza)

Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Üye ..... (İmza)

Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Üye ..... (İmza)

Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Üye ..... (İmza)

Akademik Unvanı, Adı-Soyadı

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../20..

(İmza Yeri)

Akademik Unvanı, Adı-Soyadı
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Toplumların var olabilmesi ve varlıklarını sürdürebilmeleri için dil önemli bir araçtır. Dil, kültür taşıyıcılığını, kalıplaşmış sözler olan atasözleri ile üstlenmektedir. Atasözleri, geleceğe bırakılan en değerli miraslardan biridir ve ait olduğu millet hakkında önemli bilgiler verir.

Her halk için olduğu gibi Çerkez (Adıge) toplumu ve dili içinde atasözleri oldukça önem arz etmektedir. Milletlerde kültür aktarımı dille sağlanırken, gelecek kuşaklara içinde buldukları toplumu tanıma fırsatını ise atasözleri verir. Çerkez atasözlerinin geneline baktığımızda ağırlıkla saygı, onur, yiğitlik gibi kavramları sıkça işlemesi, kültürün değer yargılarının hangi nitelikler üzerine yoğunlaştığını anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Bu sebeple gelecek nesillerin atasözlerini öğrenmesi demek hem dille bağının kuvvetlenmesi hem de halkının değer yargılarını, normlarını daha iyi kavraması demektir.

Çerkez atasözleri, geçmişin hüznünü, neşesini, emeğini, kültür ile yoğurarak geleceğe emanet etmektedir. Fakat Büyük Çerkez Sürgünü'nün yaşanması ve zamanla değişen dünya şartları dolayısıyla, Çerkez atasözleri de Çerkez kültürü gibi gittikçe kan kaybetmektedir. Sürgün sonrası çok büyük bir coğrafyaya dağılan Çerkez toplumu, gerek diasporada, gerekse anavatanda; baskın kültür içerisinde azınlık olmasından kaynaklı, atasözleri gibi değerli aktarımları zamanla yitirmektedir.

Atasözlerinin günümüze ulaşmasında kayıplar yaşanmasının bir diğer nedeni ise; Arap, Latin, Kiril gibi birçok alfabe denenmesine rağmen, 1938'e kadar genel olarak kabul görmüş bir alfabenin olmayışıdır. Bu sebeple yazılı kültür gelişmemiş, atasözlerinin yeni nesillere aktarımı da olumsuz etkilenmiştir. 1938' de Kiril alfabesinin kabul görmesiyle durum değişmişse de, yazılı kaynakların azlığından ötürü elbette bugüne ulaşamayanlar olmuştur. Bu doğrultuda Çerkezler, kendi kültürlerini korumak için geçmişle bağ kuran, yol gösterici olan atasözlerini korumak mecburiyetindedirler.

Günümüze kadar ulaşabilmiş atasözlerinin yaşatılabilmesi için, sosyal ve edebi hayatta kullanımı sağlanmalıdır. Bu ihtiyaca eserlerinde yanıt veren ünlü Çerkez yazar Meşbaşe İshak'ın eserleri, kültürel açıdan zengin birer kaynaktır. Böyle önemli bir kaynağı kullanmak üzere bu çalışmada Meşbaşe İshak'ın Türkçeye çevrilen Çerkez tarihini konu edindiği beş önemli kitabı; "Bitmeyen Umutlar I-II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesh" adlı romanlarında geçen atasözleri incelenmiştir. Bu çalışma, eserlerde geçen atasözlerinden hangilerinin günlük yaşam dilinde kullanılmadığını görmek ve bu durumu tersine çevirebilmek adına yapılmıştır.

Rabia Kanmaz Özen

ÖZET

MEŞBAŞE İSHAK'IN "BİTMEYEN UMUTLAR I-II, TAŞDEĞİRMEN, SÜRÜLENLER VE HEHESHER" ROMANLARINDAKİ ÇERKEZ ATASÖZLERİNİN İNCELENMESİ

KANMAZ ÖZEN, RABİA

Kafkas Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı

Çerkez Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Fehmi Altın

Eylül, 2020, 124 sayfa

Dil, bir toplumun en değerli kültürel mirasıdır. Dilde kullanılan kelimeler, atasözleri ve deyimler o toplumun yaşam biçimini, tarihini ve kültürünü yansıtır. Bu nedenle dilin devamlılığını sağlamak, dildeki kullanımların yozlaşmasını engellemek, o toplumun kültürünü korumak demektir. Bu çalışmada ele alınan Çerkez atasözleri de Çerkez kültürünün devamlılığının sağlanması ve korunması amacıyla ele alınmış ve çalışmayla ataların kültürü gelecek nesle aktarılacak istenmiştir. Bu amaç doğrultusunda kültürel öğelere eserlerinde çokça rastladığımız Çerkez Edebiyatı'nın ünlü yazarı Meşbaşe İshak'ın eserleri kullanılan atasözleri açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Kültür, Atasözü, Çerkez, Adıge Atasözü

ABSTRACT

EXAMINATION OF CIRCASSIAN PROVERBS MENTIONED IN MASHBAS ISHAK’S NOVELS TRANSLATED INTO TURKISH, THEY ARE “BİTMEYEN UMUTLAR I-II, TAŞ DEĞİRMEN, SÜRÜLENLER VE HEHESHER”

KANMAZ ÖZEN, RABİA

**Department of Caucasian Language and Cultures
Circassian Language and Literature Master Degree**

Thesis Advisor: Dr. Lecturer Fehmi Altın

September, 2020, 124 pages

Language is the most valuable cultural heritage of a society. Words, proverbs and idioms used in language reflect the life style, history and culture of that society. Therefore, to ensure the continuity of the language, and to prevent the corruption of the use of the language means to protect the culture of that society. The Circassian proverbs discussed in this study were also discussed in order to ensure the continuity and preservation of the Circassian culture. For this purpose, cultural elements were examined in terms of proverbs used in the works of Meshbas, Ishaq, the esteemed author of Circassian literature, which we have come across in many of his works.

Key Words: Language, Culture, Proverb, Circassian, Circassian proverb

İTHAF

Büyük Çerkez Sürgünü adlı trajedide hayatlarını kaybeden atalarım ve dünyanın dört bir yanına dağılmış soydaşlarımıza ithaf edilmiştir.

TEŐEKKÖR

Bu çalışmada desteğini esirgemeyen öncelikle danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fehmi Altın'a, Sayın Dr. Memduh Ceylan'a, Sayın Doğ. Dr. Susana Shkhalakhova'ya, değerli aileme teŐekkörü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI.....	I
ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İTHAF.....	V
TEŞEKKÜR.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII,VIII,IX,X,XI

1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırma Konusunun Temel Bilgileri.....	1
1.1.1. Problem	2
1.1.2. Araştırmanın Amacı	3
1.1.3. Araştırmanın Önemi	4
1.1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları	4
1.1.5. Tanımlar	4
1.2. Araştırmanın Yöntemi	5
1.2.1. Araştırma Modeli	5

1.2.2. Evren Örnekleme	6
1.2.3. Veri Toplama Araçları	6
1.2.4. Verilerin toplanması	6
2. ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI'NDA ATASÖZLERİ	7
2.1. Çerkez Dili Ve Edebiyatı	7
2.2. Atasözleri	10
2.2.1. Atasözü Nedir?	10
2.2.2. Çerkez Atasözleri	11
2.2.2.1. Meşbaşe İshak'ın Hayatı Ve Eserleri	12
3. MEŞBAŞE İSHAK'IN “BİTMİYEN UMUTLAR I-II, TAŞDEĞİRMEN, SÜRÜLENLER VE HEHESHER” ADLI ROMAN ÖZETLERİ VE ESERLERDE GEÇEN ÇERKEZ ATASÖZLERİNE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUMLAR	16
3.1. “Bitmeyen Umurlar I” Roman Özeti	17
3.1.1. “Bitmeyen Umurlar I” Adlı Eserde Geçen Atasözleri	20
3.2. “Bitmeyen Umurlar II” Roman Özeti	25
3.2.1. “Bitmeyen Umurlar II” Adlı Eserde Geçen Atasözleri	28
3.3. “Taş Değirmen” Roman Özeti	34
3.3.1. “Taş Değirmen” Adlı Eserde Geçen Atasözleri	46
3.4. “Sürülenler” Roman Özeti	52
3.4.1. “Sürülenler” Adlı Eserde Geçen Atasözleri	58
3.5. “Hehesher” Roman Özeti	61
3.5.1. “Hehesher” Adlı Eserde Geçen Atasözleri	65
3.6. Çerkez Atasözlerinin Konularına Göre Sınıflandırılması	70
3.6.1. Adalete İlişkin Atasözleri (зэфэдизын\ зэфэныгы)	70

3.6.2. Akıla İlişkin Atasözleri (акъыл).....	70
3.6.3. Аыплана-Сырлары Ашмага İlişkin Atasözleri (емыкы).....	71
3.6.4. Benzerliğe İlişkin Atasözleri (зэфэдэныгы/зэхьщырыныгы).....	71
3.6.5. Birlik Olmaya İlişkin Atasözleri (зэкьуагы/зырызыгы).....	72
3.6.6. Çalışmak-Emeğe İlişkin Atasözleri (лэжьэн/Юф ышІэн).....	72
3.6.7. Delilik-Öfkeye İlişkin Atasözleri (делагы/акъылынчыагы\ гухьэ-гужь/ губжы).....	73
3.6.8. Dert, Tasaya İlişkin Atasözleri (гугьу/гугьуехь).....	74
3.6.9. Duygulara İlişkin Atasözleri (гурышІэ).....	74
3.6.10. Eğitime İlişkin Atasözleri (гьэсэнныгы).....	75
3.6.11. Evlat, Çocuğa İlişkin Atasözleri (кІалэ\сабий).....	75
3.6.12. Gerçek-Doğru-Yalana İlişkin Atasözleri (шьыпкъэ\щІы).....	75
3.6.13. Güvene İlişkin Atasözleri (цыхьэ/щыгугьу).....	76
3.6.14. Güzele İlişkin Atasözleri (дахэ).....	76
3.6.15. Hastalıklar, Zorluklara İlişkin Atasözleri.....	77
(сымаджэ\къиныгы).....	77
3.6.16. İyiliklere İlişkin Atasözleri (шы).....	77
3.6.17. Kader, Talih, Şansa İlişkin Atasözleri (нэтІэтх/тхьэетэ).....	78
3.6.18. Kadına İlişkin Atasözleri (зыльфыгы/шьуз).....	78
3.6.19. Kalp, Yürekle İlgili Atasözleri (гу).....	79
3.6.20. Kendine Yetmeye İlişkin Atasözleri (ежь-ежьырхэу).....	79
3.6.21. Konuk, Misafirlere İlişkin Atasözleri (хьакІэ).....	79
3.6.22. Kötülüğe İlişkin Atasözleri (иягы).....	80
3.6.23. Menfaat-Çıkara İlişkin Atasözleri (федэ).....	81
3.6.24 .Neden-Sonuca İlişkin Atasözleri (къызыхэкІрэр, зытехьухьэрэр).....	81
3.6.25. Onur, Yiğitliğe İlişkin Atasözleri (напэ\намыс).....	82
3.6.26. Ölüme İlişkin Atasözleri (лІэныгы).....	83
3.6.27. Sır, Gize İlişkin Atasözleri (шьэфы).....	84
3.6.28. Sosyal İlişkilere İlişkin Atasözleri (гьусэ\ныбджэгьу\благьэ).....	84
3.6.29. Soy-Geleneklere İlişkin Atasözleri (ны,анэ\льапсэ\хабзэ).....	85
3.6.30. Söz söylemek, Konuşmaya İlişkin Atasözleri (гущІэн\псэльэн).....	87
3.6.31. Tecrübeye İlişkin Atasözleri (шьырытныгы).....	88

3.6.32. Varlık-Yokluğa İlişkin Atasözleri(щымыІэныгъ,къэтыныгъэ/былым).....	88
3.6.33. Yetenek, Beceriye İlişkin Atasözleri (сэнауц/зыхэль).....	89
3.6.34. Yola İlişkin Atasözleri (гъогу).....	89
3.6.35. Yönetime İlişkin Atasözleri (гъэІорышІэныр,гъэзекІоныр, зехъаныр).....	90
3.6.36. Zamana İlişkin Atasözleri (уахътэ).....	90
3.7. Bitmeyen Umutlar I-II, Taş Değirmen, Sürülenler, Heheshher Adlı Eserlerde Ortak Olarak Kullanılan Bazı Atasözleri ve İncelenmesi	91
4. SONUÇ VE ÖNERİLER	103
4.1. Sonuç	103
4.2.Öneriler.....	104
5. КУПКЫРЬИУ (Çerkezce Özet).....	105
6. KAYNAKÇA.....	109
6.1. KİTAPLAR.....	109
6.2. İNTERNET KAYNAKLARI.....	112
6.3. TEZLER.....	112
6.4. BİLDİRİLER.....	113
6.5. MAKALE VE DERGİLER.....	113
EKLER.....	113
EK 1: Ünlü Çerkez Yazar Meşbaşe İshak’ın Fotoğrafı.....	114
EK 2: Rusya Devlet Başkanı Vladimir Vladimiroviç Putin, Meşbaşe İshak’a Rusya Federasyonu Çalışma Kahramanı Nişanını Takdim ederken.....	115
EK 3:“Bitmeyen Umutlar I” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafı.....	116
EK 4:“Bitmeyen Umutlar II” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafı.....	117
EK 5:“Taş Değirmen” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafı.....	118

ЕК 6: “Sürülenler” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.....	119
ЕК 7: “Hehesher” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.....	120
ЕК 8: “Бзыикъо зау I” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.....	121
ЕК 9: “Бзыикъо зау II” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.....	122
ЕК 10: “Рафыгъэхэр” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.....	123
ЕК 11: “Хэхэсхэр” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.....	124

MEŞBAŞE İSHAK'IN “BİTMEYEN UMUTLAR I-II, TAŞDEĞİRMEN, SÜRÜLENLER VE HEHESHER” ROMANLARINDAKİ ÇERKEZ ATASÖZLERİNİN İNCELENMESİ

1. GİRİŞ

“İnsanı insan yapan, lisandır. Belki de insanı insan yapan yegâne şey lisandır.”

Bickecton

Bickecton'un da dediği gibi insanı insan yapan yegâne şey dildir. Buna bağlı olarak da toplumları toplum yapan da kendine özgü dilleridir. Yaşadıkları coğrafyayı, toplumların karakterlerini, yaşam biçimlerini bizlere anlatan en önemli iletişim şekli dildir. Bir toplumun kullandığı kelimeler, deyimler, atasözleri o toplumun yaşayışını, karakterini gözler önüne serer. Bu nedenle Çerkez¹ Dilinde kullanılan atasözleri de Çerkezlerin toplumsal karakterlerini, toplumsal kurallarını, gelenek ve göreneklerini, karakterlerini yansıtır. Böylelikle atasözleri ait olduğu halk hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir.

Dilin en yaygın ve kalıcı kullanımı edebiyattır. Bu doğrultuda edebiyat, bir toplumun kültürünü yansıtan en kalıcı unsurlardandır diyebiliriz. Elbette edebiyatın asıl kullanıcısı olan yazarlara, şairlere bu konuda büyük bir sorumluluk düşmektedir. Çerkez Edebiyatı'nda bu sorumluluğu üstlenmiş olan ünlü yazarımız Meşbaşe İshak, eserleriyle tarihi, **Adıge Habze**² ve atasözleriyle yoğurarak kalıcı, edebi ve kültürel değeri yüksek eserler ortaya koymuştur. Küçükken dedesinin misafirhanesinde dinlediği hikâyeler, gerçek hayattan bazı olaylar Meşbaşe'nin bugünkü edebi kimliğinin oluşmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Meşbaşe İshak'ın ayrıca Şaşefij adındaki Çerkez köyünde büyümeside geleneklere hâkim olmasını sağlamıştır. Eser yazarın bir nevi aynasıdır. Bu nedenle de Meşbaşe'nin ele aldığı eserler Çerkez

¹ Çerkez: Kuzey Kafkasya'da Karadeniz kıyısının otokton halkıdır.

² Adıge Habze (Adıge Yaşam Felsefesi): Çerkezlerin gelenek-görenek ve adetlerine verilen addır.

kültürünü, Çerkezlerin doğal yaşayışını, Çerkez dilinin günlük hayattaki kullanımını yansıtmaktadır.

Çerkez tarihinin önemli olaylarından Bzeyiko Savaşı³'nin ve Çerkez sosyal yaşamındaki eşitsizlik sorunun ele alındığı “Bitmeyen Umutlar I-II; Edirne Antlaşması ile birlikte Rus egemenliğini kabul etmeyen özgür ruhlu Çerkezlerin özgürlük mücadelesinin anlatıldığı “Taşdeğirmen”, vatanlarından sürülmek üzere olan Çerkezlerin anayurtları için gösterdikleri mücadele ve vatanlarından sürülüşünün anlatıldığı “Sürülenler”, vatanlarından Osmanlı topraklarına sürülen Çerkezlerin tekrar Bulgar topraklarına göçe zorunlu bırakılması ve yaşam savaşı vermelerinin anlatıldığı “Hehesher⁴” adlı eserler Çerkez tarihi ve kültürü açısından önemlidir. Çerkez edebiyatı için de önem arzeden bu beş esere dikkat çekmek için, romanlarda geçen atasözleri çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Öncelikle romanların özetleri çıkarılarak, içlerindeki atasözleri belirlenmiştir. Belirlenen atasözleri de konulara göre sınıflandırılmıştır. Ayrıca eserlerde geçen ortak atasözleri roman içerisinde tespit edilerek örnek bir parça ile açıklanmıştır.

1.1. Araştırma Konusunun Temel Bilgileri

1.1.1. Problem

Çerkez toplumunda yazılı edebiyatın geç ortaya çıkması Çerkez dil ve edebiyat ürünlerinin bazılarının yok olmasına sebebiyet vermiştir. Buna bağlı olarak sözlü edebiyat ürünlerinden biri olan Çerkez atasözlerinin zamanla kaybolmaya yüz tutması Çerkez dili ve edebiyatı açısından önemli bir problem teşkil etmektedir. Atasözleri bir milletin kültürel mirasıdır ve atasözlerinin yok olması demek bir milletin tarihinin, karakterinin yok olması demektir. Gelecek nesillere özellikle gelenek-görenek aktarımının sağlanabilmesi için atasözlerinin yaşatılması gerekir. Çerkez toplumunda atasözlerinin korunamamış olması ve günümüze aktarılamamış olması bu bağlamda önemli bir problem teşkil etmektedir. Bu konudaki bir diğer problem ise kültürel etkileşim sonucunda Çerkez atasözlerinin farklı milletlerce sahiplenilerek başka şekillerde karşımıza çıkmasıdır. Atasözleri ile ilgili Türkiye

³ Bzeyiko Savaşı: Çerkez soylularıyla köylüler arasında yapılan savaştır.

⁴ Hehesher: Çerkez dilinde “sürülen, yerinden edilen” anlamına gelmektedir.

diasporasında yeterince çalışma yapılmaması ve bunun sonucu olarak atasözlerinin köken bilgisi açısından Çerkez dilindeki yerinin açığa çıkarılmaması tezin bir diğer problemini ortaya koymaktadır. Çerkez dilini kullanan kimselerin Çerkez atasözlerini bilmemesi yahut dil içerisinde kullanılmaması da bu sorunun kaynaklarından biridir.

1.1.2. Araştırmanın Amacı

Çerkez atasözleri zamanla unutulmakta, farklı isimler alarak yahut tamamen yok olarak yitirilmektedir. Kültürel bir hazine olan atasözlerini yeniden günümüz dünyasına kazandırılarak bu yok oluş durdurulmalıdır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Çerkez Dili ve Edebiyatı'nın tarihsel olarak gelişim aşamaları nelerdir?
2. Atasözleri ait olduğu milletin geçmişi hakkında bilgi verir mi?
3. Çerkez atasözü kavram olarak ne ifade etmektedir?
4. Çerkez atasözlerinin kullanımının azalması ve zamanla kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasının nedenleri nelerdir?
5. Çerkez atasözleri sözlü edebiyat dönemine nasıl bir kaynak oluşturmaktadır?
6. Çerkez atasözlerinin oluşumunda Çerkezlerin toplumsal yaşayışı ne kadar etkilidir?
7. Meşbaşe İshak kimdir?
8. Bitmeyen Umutlar I-II adlı romanların konusu nedir ve eserlerde geçen Çerkez atasözleri nelerdir?
9. Taş Değirmen adlı romanın konusu nedir ve eserde geçen Çerkez atasözleri nelerdir?
10. Sürülenler adlı romanın konusu nedir ve eserde geçen Çerkez atasözleri nelerdir?
11. Hehesher adlı romanın konusu nedir ve eserde geçen Çerkez atasözleri nelerdir?
12. Anlamsal açıdan Bitmeyen Umutlar I-II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesher adlı romanlarda geçen Çerkez atasözleri kaç başlık altında incelenebilir?

13. Bitmeyen Umutlar I-II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesher adlı romanlarda ortak geçen atasözleri nelerdir ve anlamsal olarak ne ifade etmektedir?

1.1.3. Araştırmanın Önemi

Yapılan çalışma ile Çerkez dili güçlenecektir. Atasözlerinde sıkça geçen ve günümüzde yitirmekte olan toplumsal değerler yeniden dil aracılığıyla hatırlatılacaktır. Böylece bir halkın kültürel bağları sağlanacaktır.

Çalışmanın en önemli amaçlarından biri ise atasözlerinin gelecek nesle aktarımını sağlamaktır. Böylelikle sözlü kültürün aktarımında en önemli kavramlardan biri olan atasözleri yaşatılacak ve korunacaktır.

Tarihi ve kültürel bağlar bu çalışmayla sağlanacaktır ve yeni bilim insanlarının bu tür çalışmalar yapmaları için çalışma bir örnek arz edecektir.

1.1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma Çerkez Edebiyatı'nın ünlü yazarlarından biri olan Meşbaşe İshak'ın Türkçeye çevrilen "Bitmeyen Umutlar I-II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesher" adlı eserleri ile bu romanların Çerkezce orijinal halleri olan "Бзыкьо зау I, II, Мыжьошъхьал, Рафыгъэхэр, Хэхэсхэр"(адыгабзэкIэ) ile sınırlandırılmıştır. Meşbaşe İshak'ın diğer Rusça ve Çerkezce romanları çalışmanın dışında tutulmuştur. Aynı zamanda çalışmada roman kahramanları, yer ve mekân tahlili gibi konular ele alınmamıştır.

1.1.5. Tanımlar

Bu çalışmada Meşbaşe İshak'ın "Bitmeyen Umutlar I - II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesher" adlı romanlarında geçen Çerkez atasözleri incelenmiştir. Bu nedenle romanlarda geçen ve okuyucunun bilmesi gereken bazı kavramlar aşağıda belirtilmiştir:

Adıge-Adıge: Tüm Çerkez boylarını kapsayan kendilerine verdikleri genel ad.

Çerkez: Kuzey Kafkasya’da Karadeniz kıyısının otokton halkıdır.

Pşı: Prens, feodal bey, kendine ait yönetsel bölgesi olan kimsedir.

Vork: Şövalye, prensin silahşörü. Pşılardan sonra gelen sosyal bir sınıf.

Fekol: Toprağa bağlı, özgür çiftçi manasına gelmektedir. Diğerleri gibi sosyal bir sınıftır.

Hase: Kurultay anlamına gelmektedir.

Haçeş: Çerkez toplumunda misafirlerin ağırlandığı bölümün adıdır. Genelde evin yakınlarında olup misafirin temel ihtiyaçlarının bulunduğu oda şeklinde konuğa özel ayrılmış alandır.

Kısaltmalar:

Çalışma içerisinde geçen bazı kısaltmalar ise şu şekildedir:

B.U. I: Bitmeyen Umutlar I

B.U. II: Bitmeyen Umutlar II

T.: Taş Değirmen

S.: Sürülenler

H.: Hehesher

1.2. Araştırmanın Yöntemi

1.2.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma tarama modelinde yapılmıştır. Meşbaşe İshak’ın “Bitmeyen Umutlar I-II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesher” ile Çerkezce orijinal halleri olan “Бзыкъо зау I, II, Мыжьошьхьал, Рафыггэхэр, Хэхэсхэр romanları Çerkez atasözleri açısından taranmıştır.

1.2.2. Evren Örnekleme

Bu çalışmanın evreni günümüze ulaşan Meşbaşe İshak'ın romanlarıdır. Bahsi geçen romanları aşağıda verilmiştir:

“Yası Tutulan Artık Beklenmez (1966). İnsan İki Kez Doğmaz (1968), Şafak Vakti İzleri (1971), Fırtına Yıllar (1973), Bziyikhue Savaşı –I (Bitmeyen Umutlar I) (1976), Bziyikhue Savaşı- II (Bitmeyen Umutlar II) (1978), İyilik Yap Suyu At (1981), Goşenay (1985), Yuvarlak Avlu (1985). Taş Değirmen (1994), İki Tutsak (1995), Han-Ceriy (1999), Redad-Ridade (2000), Adigeler/Çerkesler (2003), Doğu ve Batı (2007), Ayşet (2009), Casus (2011), Ufkun Ötesinde Neler Var? (2012), Sürülenler (2014), “Xexesxer-Çerkes Trajedisinin Balkanlar Sayfası” (2017). ”

Bu çalışmanın örnekleme ise Meşbaşe İshak'ın “Bitmeyen Umutlar I-II (Бзыикъо зау I, II), Taş değirmen (Мыжъошъхьал), Sürülenler (Рафыгъэхэр), ve Hehesher (Хэхэхэр)” adlı eserleridir.

1.2.3. Veri Toplama Araçları

Çalışmada veri toplama aracı olarak Çerkez dili ve edebiyatı kapsamındaki kitaplardan yararlanılmıştır. Söz konusu Meşbaşe İshak'ın beş romanı (Bitmeyen Umutlar I - II, Taşdeğirmen, Sürülenler, Hehesxer) ele alınmıştır. Bunun yanında romanların Çerkezceleri olan “Бзыикъо зау I, II, Мыжъошъхьал, Рафыгъэхэр, Хэхэхэр” taranarak atasözlerinin orijinal halleri bulunmuştur. Ayrıca Yasin Çelikkıran'ın “Çerkes Atasözleri ve Deyimleri” adlı kitabından faydalanılmıştır.

1.2.4. Verilerin toplanması

Meşbaşe İshak'ın bu çalışmada beş romanı “Bitmeyen Umutlar I - II (Бзыикъо зау I, II), Taşdeğirmen (Мыжъошъхьал), Sürülenler (Рафыгъэхэр) ve Hehesher (Хэхэхэр)” okunarak incelenmeye alınmıştır. Çalışmada eserlerin özetleri çıkarılarak eserlerde geçen atasözleri içerdikleri konulara uygun olarak sınıflandırılmıştır.

Ayrıca romanların Çerkez dilinde yazılmış nüshalarından atasözlerinin Çerkezceleri de alınarak Çerkezce-Türkçe şeklinde ele alınmıştır.

2. ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI'NDA ATASÖZLERİ

2.1. Çerkez Dili Ve Edebiyatı

Çerkez dili, Kafkas dil ailelerine mensup olmakla birlikte coğrafya olarak Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde (Günümüzde Adıgey, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes Cumhuriyetleri) kullanılan bir dildir. Bilinen en eski zamanlardan beri Kuzey Kafkasya'da kullanılan bu dil, 1864 Büyük Çerkez Sürgünü'nden itibaren çeşitli coğrafyalara yayılmış; Türkiye, Suriye, Ürdün ve İsrail gibi sürüldükleri ülkelerde göçmen dil olarak Çerkezce (Adıgabze) yaşamaya devam etmiştir.

Adıge-Vubıh-Abhaz dilleri bir grup olarak Kafkas dil ailesi içerisinde yer alır ve bu diller bir kökten gelmektedir. Kafkas dillerinin, bundan başka Eski Ön Asya ve Küçük Asya'daki eski dilleri de kapsadığına ilişkin görüşler vardır. Adıge-Vubıh-Abhaz dillerinin yayılma alanı Kuzey-Batı Kafkasyadır.⁵

Çerkez dilinin yaşı üzerine kanıtlı ve kanıtsız çeşitli görüşler öne sürülmüştür:

"Grek belgelerine göre, bundan 2500 yıl önce yani M.Ö. VI. Yüzyılda Adıgelerin dedeleri Sind ve Meotlar, Kafkasyada yaşıyorlardı. M.Ö. V. yüzyılda Sind ve Meotların Grek harflerinden yapılmış yazıları vardı. Buna göre, Adıge dilinin en azından 2500 yıl önce konuşulduğunun sağlam kanıtı bulunmaktadır. Bu tarihi daha eskilere götürmekte mümkündür..."⁶

Çerkez edebiyatının kökeni ise Nart mitolojisi⁷ne dayanmaktadır. Nart mitolojisi Çerkez yaşantısını, halkın tarihini, felsefesini ve yorumlama anlayışının ilk ürünlerindedir. Nartlar, Çerkez halkının geçmişten bugüne varolan hemen hemen bütün edebi eserlerinde kendini göstermektedir. Nartlar sınıfsız bir toplumdur. Buna bağlı olarak mitoloji içerisinde yer alan destanlar da bütün Çerkez boylarını kapsayıcı bir rol üstlenmektedir. Nart mitolojisinin doğuş tarihi üzerine birçok görüş

⁵ Cevdet Yıldız, *Adıge Dili ve Edebiyatı: Kafkasya Üzerine Beş Konferans* (İstanbul: Kafkas Kültür Derneği Yayınları, 1977) s. 39

⁶ *Aynı.*, s. 98-99.

⁷ Nart mitolojisi: Kuzey Kafkasya halklarının sözlü geleneği içerisinde anlatılan yiğitlik destanlarıdır.

öne sürülmüştür. Bazı kaynaklara göre M.Ö I. Bin yılda oluşmuşken bazılarına göre M.Ö VII. Yüzyılda oluşmaya başlamış ve M.S XIV. Yüzyıla değin gelişmesini sürdürmüştür.

Nart⁸ destanlarında orman tanrısı “Mezitha”, yıldırım tanrısı “Şıble” gibi çeşitli isimlerle adlandırılan tanrılar olduğu gibi; demir ustası “Tlepş”, tanrılardan ateşi çalan ve bir kayadan doğan “Savsaruko”, bilge kadın olarak bilinen “Setenay Guaşe” gibi karakterler de bu mitolojide yer almaktadır.

Başlangıcı mitolojiye dayanan Çerkez edebiyatı ilk ürünlerini sözlü olarak vermiştir. Çerkez edebiyatı söylenceler (orı'uate) den doğmaya başlamıştır. Bu nedenle sözlü kaynaklar yönünden oldukça zengindir. Atasözleri, bilmeceler, halk hikâyeleri, ağıtlar, şarkılar sözlü edebiyatın önemli örneklerindedir. Çerkez toplumunda yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte bu tür sözlü ürünler yazıya geçirilmiş ve Çerkez Halk Edebiyatı başlığı altında toplanmıştır.

19. yüzyıla değin Adıge edebi ürünleri folklorik olup, rivayetler (söylence, orı'uate) biçiminde kuşaktan kuşağa aktarılaraktan gelmiştir. Adıge söylencelerinin derlenip yazılmasına, özellikle 19. Yüzyılda başlanmış ve Adıgelerin özerklik kazanması ile resmen yazılı Adıge Edebiyatı doğmuştur. Günümüzde Adıge Özerk Bölgesi, Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi, Kabartay – Balkar Özerk Bölgesi ve Karadeniz Kıyısı Şapşığa'sında Adıge Edebiyatı temsil edilmektedir.⁹

Yazı dili konusunda uzun bir süre arayış içerisinde bulunan Çerkezler, bu süreç içerisinde birçok alfabe denemesinde bulunmuşlardır. Zamanla gelişen Çerkez edebiyatında çeşitli alfabeler (Kiril, Latin, Arap alfabesi) kullanılarak yazılı edebiyat oluşmaya başlamıştır. Fakat bu alfabelerle yazılan eserlerin çoğu yayınlanmamıştır. Bu nedenle yazılı edebiyat oldukça geç oluşmuştur. Elbette bu durum Çerkez Edebiyatı için büyük bir kayıp teşkil etmektedir. Günümüzde ise Çerkez dilinde sesleri en iyi karşılayan kiril alfabesi bu denemeler sonucunda kabul görmüştür. Alfabenin kabul görmesiyle birlikte sözlü edebiyat yazıya geçirilmeye başlanmıştır.

Adıge söylencesini ilk kez kiril asıllı bir alfabeyle yazan ünlü Adıge tarihçisi Negume Şore (1794 - 1844) dir. 1864 te Hatokşoko Kaziy Rus bilgini P.K. Uslar'ın alfabesiyle “Savsırıko”nun Pşınatlı'lerini Gürcistan'da yayınladı. Adıge yazarları Han-Geriy ve Adil-Geriy Sultan bazı Adıge kahramanlarından parçaları Petersburg ve Gürcistan'da yayınladılar. (1846-1848, Rusça). 19. Yüzyıl sonları ile 20. Yüzyıl başlarında Tambiy Pago (1873 – 1928) der eserin Adıge hikâyesi, masal, şarkı ve atasözlerinden bazılarını yayınlamıştır. Yevg. Baranov da Adıge hikâyelerini gazetelerde yayımlamak dışında,

⁸ Nart: Çerkez mitoloji kahramanları.

⁹ Aynı., s. 91-92.

bir de 1911 de Psıfabe (Piyatigorsk)'de “Kabartay hikâyeleri”ni yayınlamıştır. Benzer bir çalışma İstanbul'da “Guaze” adlı Adigece gazetede (1911-1915) yapılmıştır.¹⁰

Çerkez yazılı edebiyatı “Özerklikten Önce” ve “Modern Çerkez Edebiyatı” olarak iki ana başlık altında toplanmıştır. Daha sonra yazıya geçirilen sözlü edebiyat ürünleri ise “Çerkez Halk Edebiyatı” adını almıştır. Günümüzde anavatanda ve diaspora da halen gelişimini sürdürmekte olan Çerkez edebiyatı için yeni bir adlandırma söz konusu değildir.

Özerklikten Önceki Çerkez Edebiyatı'nda sözlü edebiyat ürünlerinden yararlanılarak yazılı edebiyat oluşmaya başlamıştır. Sancılı bir geçiş dönemi yaşanırken alfabe tartışmaları da bu dönemde sürmüştür. Arap, Latin, Kiril olmak üzere üç farklı alfabe kullanılarak eserler kaleme alınmıştır. Fakat eserlerin çoğu yayımlanamamıştır. Dil, tarih, folklor gibi farklı konularda da eserler verilmiştir.

Bu dönemin başlıca yazarları şunlardır;

Negume Şore (1794-1844), Hatohuşko Kaziy (1841-1899), Kazaj Talib, Tsağo Nuri (1893-1936), Kaziy Geriy, Sultan Han Geriy (1808-1843), Therhet Ahmet Cavit Paşa (1840-1916), Cunatiko Met Yusuf İzzet Paşa (1875-1922), Tıme Hüseyin Şemi Tümer (1875-1962), Berkok İsmail (1890-1954), Dığune Akif, Tletseriku Mehmet Şemsettin Paşa(1855-1917), Neğuçu Yusuf Suat (1877-1930), Blenauko Bateko Harun, Tsey Ömer Hilmi (1898-1961), Semguğ Emin, Namitok Aytek Mehmet (1892-1963), Kube Şaban.¹¹

Modern Çerkez Edebiyatı olarak adlandırılan dönemin ise 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde Adıgey Özerk Bölgesinin, 1924'te ise Karaçay-Çerkes ve Kabartay-Balkar Özerk Bölgelerinin kurulmasıyla birlikte ilk adımları atılmıştır. 1920' de ilk Çerkezce (Adıgabze) okuma kitabı yayınlanmış ve okullarda müfredata alınmıştır. 1929 'da Adıgey'de üç yüksekokul yanında edebiyat, dil ve tarih fakültelerini içinde barındıran “Adıge Bilimsel Araştırma Enstitüsü” kurulmuştur.

Çerkez Edebiyatı'nın Adıgey Özerk Bölgesi'nde 1923'te “Adıge makh” (Çerkez sesi) gazetesi, 1924'te Karaçay Çerkez Özerk Bölgesi'nde “Adıge Pseukve”

¹⁰ Aynı., s. 139-140.

¹¹ Çerkezlerde soyadı başta yazılır.

(Çerkez yaşantısı) ve yine 1924'te Kabardey Balkar Özerk Bölgesi'nde "Qerehetlq" (Karahalk) gazetelerinin Çerkez dilinde yayınlanmasıyla ilk adımları atılmıştır.

Bu dönemde Adıgey Özerk Bölgesi'nde Çeraşe Tembot'un "Ark" adlı hikâyesi ilk düz yazı; Pereniko Murat'ın "Neçvmaz"ı ilk şiir örneğidir.

1936-1937 yılları arasında Çerkez Edebiyatı dönemin şartlarından ötürü oldukça zarar görmüştür. Bu yıllarda Kojey Sosriko, Mahside Zalımhan, Nalo Jansehu gibi çok sayıda yazarın idam edilmesi Çerkez Edebiyatının gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat 1945'den sonra Çerkez Edebiyatı büyük bir ivme kazanmış, 1945-1960 yılları Çerkez Edebiyatının tam gelişim dönemi olarak adlandırılmıştır.

Teuçoj Tsıgo (1855-1940), Tsey İbrahim (1890-1936), Çeraşe Tembot (1902-1988), Hatko Ahmet (1901-1937), Pereniko Murat (1912-1970), Yeutih Asker (1915-1999), Tleusten Yusuf (1913-1998), Kestan Dimitri (1912-1985), Andrihuay Hüseyin (1921-1942), Hadeğalve Asker (1922-2009), Meşbaşe İshak (1931), Aşın Hazret (1931-1994), Ohute Abdullah (1909-1971), Şekvihecve Pşikan (1878-1937), Borıkoy Tvutve (1888-1937), Kojey Sosriko (1901-1937), Nalo Jansehu (1906-1937), Makside Zalımhan (1909-1937), Paşe Beçmirze (1854-1936), Şocentuk Ali (1900-1941), Kışoko Âlim (1914-2001), Kuaş Betal (1920-1957), Şocentsuk Âdem (1916-1995), Şomaho Amirhan (1910-1998), Teune Haçım (1912-1983), Şorten Askerbiy (1916-1985) Modern Çerkez Edebiyatı'nın başlıca yazarlarındandır.

2.2. Atasözleri

2.2.1. Atasözü Nedir?

TDK' ya göre atasözü; uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimeseldir.

Atasözleri, bir milletin değer yargılarını anlatan özlü sözleridir. Asırlar boyunca kazanılan tecrübeleri ihtiva eden atasözleri, o milletin düşünce, özlem, eleştiri gözlem ve yargılarını dile getirmektedir. Atasözleri bir toplumun yaşam felsefesini ve dünya görüşünü anlatan kesin yargı taşıyan sözlerdir. Bir halkın atasözleri incelenerek, o

milletin yaşamı nasıl gördüğünü, insana nasıl ve neden değer verdiğini anlamak mümkündür.¹²

Ömer Asım Aksoy “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” adlı çalışmasında da şu şekilde bir tanım mevcuttur: Atasözleri, geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanış ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler. Bir atasözleyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıcıdır.”¹³ Aynı eserin biçim özellikleri başlığındaki anlatım ise şöyledir: Atasözleri kalıplaşmış (klişe durumuna gelmiş) sözlerdir: Her atasözü, belli bir kalıp içinde, belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş bir biçimdir. Sözcükler değiştirilip yerlerine - aynı anlamda da olsa- başka sözcükler konulamayacağı gibi sözdiziminin biçimi de bozulamaz. Böyle değiştirmeler yapılırsa ortaya çıkan söz, -anlam değişmese dahi- atalarsözü diye anılmaz.”¹⁴

2.2.2. Çerkez Atasözleri

Dil, kültürün taşıyıcısıdır. Bu nedenle dil, bir toplumun kültür varlığının korunmasında önemli etkenlerdendir. Dilde kullanılan zamanla o kültürün âdetleri, gelenekleri ve görenekleriyle yoğrulmuş, kalıplaşmış sözler olan atasözleri, o toplumun bir nevi aynasıdır. Buna bağlı olarak da Çerkez atasözleri de Çerkez toplumunun aynasıdır.

Çerkezler toplumsal hayatın hemen hemen her alanıyla ilgili atasözleri bırakmışlardır. Çerkez atasözleri yapısal olarak incelendiğinde ise felsefi bakış açısının yanında şiirsel bir üsluba sahiptir

Çerkezler hem bireysel hemde toplumsal olarak bir problemle karşılaştıklarında yaptıkları ilk şey, konuyla ilgili ataları ne söylemiş onlara kulak vermektir. Dolayısıyla sorun karşısında atasözlerine bakarak büyüklerinin gösterdikleri kılavuzluğa göre neticeye varmaktadırlar. Çerkezlerde atasözlerine ve geleneklere uymayan davranışlar ayıp sayıldığından bu kurallar yazılı olmayan bir anayasa niteliği taşımaktadır.

Çerkezce de “хъайнапэ-найнапэ” ayıp anlamına gelen bu söz Çerkezlerin sosyal hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Küçüklükten itibaren ailelerin çocuklarına

¹² Yusuf Çotuksöken, *Atasözlerimiz*, (İstanbul: Azizi yayıncılık, 1979), s. 9.

¹³ Ömer Asım, Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, (1993), <https://www.vahdetnafizaksu.net/aksy.pdf> (Erişim: 25.12.2019)

¹⁴ Aynı.

öğrettikleri, Çerkezlerin toplumsal kuralları olan “Habze”ye uymak hem birey hem toplum açısından bir zorunluluk arz eder. Bu durum Çerkezlerin sosyal hayatlarındaki her konuya sirayet etmiş, hemen hemen her alanda kendini göstermiştir. “Habze”ye uymayan davranış sergileyen birey toplumdan dışlanır yahut yaptığı yanlışın uygun olarak cezalandırılır.

Atasözleri genel itibariyle sözlü kültürde ortaya çıkmalarına karşın yazılı edebiyatta da çokça karşılaşılmaktadır. Adıge atasözleri ve vecizelerinin yazılı edebiyata geçmesi iki dönemde gerçekleşmiştir. İlki Ekim Devrimi¹⁵nden önce ikincisi ise Sovyet Ekim Devrimi’nden sonraki dönemdir. Adıge atasözleri ve deyimlerini derleme ve yayınlama işi 1899 da başlamıştır.¹⁶

Çerkezlerin 1864’te Büyük Çerkez Sürgünü ile anavatanları olan Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne sürülmesi ve baskın kültür içinde sayıca az olmasından kaynaklı olarak dillerinin kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya kalması, onların kültür taşıyıcısı olan atasözlerinin de bazılarının kaybolmasına, unutulmasına sebebiyet vermiştir. Buna karşın Meşbaşe İshak gibi bazı Çerkez yazarlar romanlarında, şiirlerinde, hikâyelerinde unutulmakta olan Çerkez atasözlerine yer vererek bu kültürel kaybın önüne geçmeye çalışmaktadır. Edebi eserin kültür taşıyıcılığı özelliğini üstlenmesi bu hususta önemlidir.

2.2.2.1. Meşbaşe İshak’ın Hayatı ve Eserleri

Meşbaşe İshak, Modern Çerkez Edebiyatı’nın tanınmış örneklerinden biridir. Yazarın romanları Çerkez kültürünün görüldüğü coğrafyalarda hatırı sayılır bir okuyucu kitlesine sahiptir. Bunun nedeni ise yazarın Çerkez kültürüne ve tarihçesine hâkim olmasının yanı sıra kuvvetli bir kurgu yeteneğine de sahip olmasıdır. Eserlerinde barındırdığı konular, kullandığı dil ve geleneksel anlatı biçimlerine (ağıt, şarkı vb.) sıkça yer vermesi de bu durumu destekler niteliktedir.

Meşbaşe İshak’ın romanlarına bakıldığında sık sık atasözlerine ve deyimlere yer verildiği görülmektedir. Bu yönüyle günlük hayatta kullanımı azalan veya unutulmuş özdeyişleri hatırlatarak, gelecek nesillere aktarımı sağlama görevini de üstlenmiştir.

¹⁵ Ekim Devrimi: Vladimir Lenin önderliğinde 1917’de Çarlık Rusya’nın yıkılıp Sovyetler Birliği’nin kurulmasıyla sonuçlanan olaydır.

¹⁶ Abu Şhalakho, **Çerkes Folkloru**. Rusça’dan çeviren: Adnan Cankılıç (İstanbul: Nart Yayınları, Aralık 2010), s. 98.99.

Yazar'ın incelemeye alınan ve bu tezin temelini oluşturan beş romanı “Bitmeyen Umutlar I - II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesh” adlı eserler Çerkez atasözleri açısından oldukça zengin birer kaynak olma özelliği de taşır.

Meşbaşe İshak, 28 Mayıs 1931 tarihinde bugünkü Krasnodar Eyaletinin sınırlarında bulunan Şhaşefij köyünde doğmuştur. İlk ve Ortaokulu köyünde tamamlamış, sonrasında Adige Öğretmen Kolejinin bitirmiştir (1951). Moskova Maksim Gorki Edebiyat Enstitüsü (1955), ve KPSS Yüksek Eğitim Merkezi'nde gazeteciliği derece ile bitirmiştir (1962).

“Adıgey Yazarlar Birliği yönetim kurulu başkanı ve Bağımsız Devletler Topluluğu Yazarlar Birliği yürütme kurulu başkanı yardımcısı Meşbaşe İshak, 1956 yılından bu yana Rusya Federasyonu Yazarlar Birliği üyesidir. Dünya Adige Akademisi ve Rusya Egemen Cumhuriyetler Akademisi'nde akademisyenlik yapan İshak, Adıgey Cumhuriyet başkanlığı nezdindeki Sivil Danışma Kurulu başkanlığı görevini de yürütmektedir. Dünya Çerkes Birliği, 2011'in Meşbaşe İshak yılı olması kararını almıştır.”¹⁷

Meşbaşe İshak yukarıda da görüldüğü üzere birçok alanda kendini geliştirerek günümüz Çerkez genç yazarlarına öncü olmuştur. Yazarın akademisyen yönünün bulunması, gazetecilik bölümünü bitirmiş olması, onun araştırma yönünün güçlü ve eserlerinin güvenilir olduğunun göstergesidir.

Yazarımızın soyadı olan Meşbaşe Çerkesce özgün bir birleşik sözcük olup (meş: ekin; be: çok; ş'en: bilmek, yapıp etmek, ekin ekmek, toprağı işlemek) , çok ekin eken, ekin ekme ustası, yani iyi rençber, iyi çiftçi anlamına gelmektedir. Adı olan Yishakh ise Türkçedeki “İshak”ın Arapça orjinaline yakın olarak Adigece söylenişidir. Yishakh serüvenine kısaca değindiğimiz Şhaşefij köyünde toprak ve çevre dostu, çalışkan, kazandığıyla yetinip şükreden, kimseye kötülük etmeyen, elinden geldiğince herkese iyilik yapmaya çalışan beş çocuklu iyi bir çiftçi/rençber ailesinin dördüncü çocuğu olarak dünyaya gelir. Ne var ki, babası Amzan oğlu Şumaf'ın/Şıwumaf'ın (Uğurlu süvari) henüz 50 yaşını bitirmeden hayata veda etmesi üzerine henüz 3-4 yaşında yetim kalır. Adıgelelerin “Ölmeyen, adam olur/Mıl'ere l'ı mexhu” atasözünün sanki somut bir örneği olmak üzere yaşama tutunur. Geleneksel Adige aile dayanışması içinde anne-dedesi Dewnejj Hacıwumar oğlu Bakh ve ninesi Hatuwlara'nın kızı Çebexhan tarafından himaye edilir. Annesi, dedesi ve ninesi tarafından nazlanıp üzerine titreyerek yetiştirilir. Yishakh'ın ilk çocukluk yılları daha çok dedesinin ve ninesinin konuk evlerinde (haç'eş) geçer. Dedesi günün koşullarına göre varlıklı sayılabilecek saygın bir insandır. Geniş çevresi çok dostu ve arkadaşı olduğundan, konuk evleri hep açıktır, konuksuz kalmaz. Yishakh da her zaman dedesinin kucağında, yanında yöresinde konukevi sohbetlerine, dertleşmelerine kulak misafiri olur. Söz-sohbet doğal olarak hep Adigece (Adigabze)'dir. Konuklarda yine doğal olarak Adige yaşamı, yaşanmış acılar, hüznler, belki biraz da yakınmalar, hayaller ve umutlardır. Çoğu zaman dedesi ve arkadaşları çocuğun olumsuz etkilenmesinden, ileride başına iş açabilecek şeyler

¹⁷ “Jineps Gazetesi” <https://jinepsgazetesi.com/-12259.html> (Erişim Tarihi: 21.11.2019)

söyleyip yapmasından çekinerek Yishakh'ı öğütlerler:” Sakın ha, bunları başka yerlerde söyleme. Sakın! Sen bunları hiç duymamış ol!”¹⁸

İshak'ın haçeşlerde (misafirhane) anlatılan hikâyeleri dinleyerek büyümesi onun yazar kimliğinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Çerkez sosyal hayatını yaşayarak, tarihi ise birincil kaynaklardan dinleyerek öğrenmesi eserlerini kültürel ve tarihsel anlamda güçlü kılmıştır.

Meşbaş'e'nin annesi de hemen her Adige kızı gibi yetenekli ve hünerlidir. Çok usta olmasa da pşine/armonika/mızıka çalabilmektedir lakin mızıkası yoktur. Çok efkârlandığında Yishakh'ı komşularına göndererek mızıkalarını getirtir. Kapıları, pencereleri sıkıca kapatarak özgürce çalar, söyler, efkâr dağıtır. Yishakh a getirdiği mızıkanın sesini, annesinin onu nasıl çaldığını merak ettiğinden kulak kesilir, dikkatle dinler, izler. Annesi mızıka eşliğinde daha çok, eski kahramanlık şarkıları, ağıtlar söyler. Bunların temel konusu da doğal olarak Adige halkının yaşadıklarıdır; savaşlar, baskınlar, talanlar, yangınlar, yaşanan acılar, haksızlıklar, trajediler, sürgünlerdir. Melodiye çoğu zaman annesinin gözyaşları da karışır.¹⁹

Meşbaş'e'nin annesinden duyduğu ağıtlar, şarkılar, söylenceler onun edebi eserlerine yansıyan folklorik öğelerin temelini oluşturmuştur. Romanlarında ağırlıklı olarak Çerkezlerin yaşadığı savaşların, sürgünlerin, yaşadıkları baskıların ve acıların konu olarak ele alınması yazarın annesinden duyduğu ezgilerin hayatına ne kadar sirayet ettiğinin göstergesidir. “İşte Yishakh'ı da “Meşbaş'e Yishakh” yapan da bunlardır; dedesinin konukevinde duyup dinledikleri, annesinin gözyaşı eşliğinde çalıp söyledikleridir; yapılan “Sakın ha!” öğütleridir.”²⁰

Bir yazar yaşadığı toplumun aynasıdır. Meşbaş'e İshak'ın eserlerine baktığımızda da yazarın yaşadığı toplumun acılarını, sevinçlerini eserlerine yansıttığını görebiliriz. “Bitmeyen Umutlar I, II” adlı eserlerinde Çerkez toplumundaki hiyerarşi ve sebep olduğu Bzeyiko Savaşı; Taş Değirmen adlı eserinde Çerkez-Rus savaşları sonucunda ortaya çıkan Büyük Çerkez Sürgünü; Sürülenler ve Hehesher adlı eserlerinde ise Çerkezlerin Osmanlı topraklarına sürülüşü ve orada yaşanan trajedileri ele alması örnek olarak verilebilir.

Meşbaş'e İshak'ın eserleri Çerkezce olmasının dışında Rusça, Arapça, Türkçe gibi dillere de çevrilerek daha geniş bir kitleye ulaşması sağlanmıştır. Dolayısıyla okuyucu kitlesi de buna paralel olarak artmış ve Çerkez tarihi, kültürü, edebiyatı ile

¹⁸ Ayni. s.15-16

¹⁹ Ayni. s.16

²⁰ Ayni. s. 16

ilgili bilgiler daha ulaşılabilir hale gelmiştir. Böylelikle yazar Çerkez Edebiyatının dünyaca tanınmasını sağlamış ve bu alanda öncü bir rol üstlenmiştir.

Eserleri:

Manzum Eserleri:

Güçlü İnsanlar (Цыф лъэшхэр-1953), Dünya (Сидунай-1957), Yeni Şarkı (Орэдык1-1960), Takımyıldızı (Жьогъобын-1962), Melodi (Пщыналъ-1964), Düşler-Düşünceler (Пшысэ-гупшысэхэр-1965), Basamaklar (Лъэоянэхэр-1967), Söz (Псалъ-1967), Denizde Fırtına (Хыуай-1969), Köprüler (Лъэмыджхэр-1972), Gündönümü (Тыгъэгъаз-1974), Gümüş Yağmur (Тыжбын оцх-1977), Bahar Semasının Şarkısı (Гъэтхэ огум иорэд-1980), Atlı Ateşi (Шыу маш1у-1982), Yükselen Yıldızın Aydınlığı (Жьогъо лъагэм инэфыпс-1983), Gün Ortası Sıcağı (Мэфэгум итыгъэ фаб-1984), İyiliğin İzleri (Ш1ум илъагъу-1989), Zaman Çarkı (Уахътэм ицэрэхъ-2010), Pınar (Псынэк1эчъ-2014), Rubailer (Сатырипл1хэр-2015), Meşbaş'e Yishakh'ın nazım olarak yazdığı masallar (Мэщбэш1э Исхыкъ усэк1э ытхыгъэ пшысэхэр-2015), Altın Tas (Дышгъэ тас-2016).

Romanlar:

Yası Tutulan Artık Beklenmez (Агъаерэм ежэжхэрэп-1966), İnsan İki Kez Doğmaz (Щыфыр т1о къэхурэп-1968), Şafak Vakti İzleri (Нэф шгъгъо лъагъохэр-1971), Fırtına Yıllar (Илъэс фыргынэхэр-1973), Bitmeyen Umutlar –I (Бзыкьо зау-1976), Bitmeyen Umutlar- II (Бзыкьо зау -1978), İyilik Yar Suyu At (Ш1у ш1и, псым хадз-1981), Goşenay (Гоцэунай-1985), Yuvarlak Avlu (Щагу хъурай-1985), Taş Değirmen (Мыжбошгъхал-1994), İki Tutsak (Гъэрит1у-1995), Nan-Ceriy (Хъан-Джэрий-1999), Redad-Ridade (Рэдэд-2000), Adigeler / Çerkesler (Адыгэхэр-2003), Doğu ve Batı (Къок1ып1эмрэ къохып1эмрэ-2007), Ayşet (Айщэт-2009), Casus (Джасус-2011), Ufkun Ötesinde Neler Var? (Ч1ыгу-огу зэнэсым сыда шы1эр-2012), Sürülenler (Рафыгъэхэр-2014), “Хехесхер-Çerkes Trajedisinin Balkanlar Sayfası” (Хэхэхэр-2017).

3. MEŞBAŞ'E İSHAK'IN “BİTMİYEN UMUTLAR I-II, TAŞDEĞİRMEN, SÜRÜLENLER VE HEHESHER” ADLI ROMAN ÖZETLERİ VE ESERLERDE GEÇEN ÇERKEZ ATASÖZLERİNE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUMLAR

Çerkez Edebiyatı'nın tanınmış yazarlarından biri olan Meşbaşe İshak'ın kaleme aldığı “Bitmeyen Umurlar I-II, Taş Değirmen, Sürülenler ve Hehesher” adlı romanları edebi ve sosyal bağlamda önemli eserlerdendir. Gerek romanlarda ele alınan Çerkez halkının sosyal hayatı gerekse kullanılan dil açısından güçlü sayılabilecek eserler, Çerkez halkının tarihini konu alması bakımından da tarihsel bir roman özelliği taşımaktadır. “Bitmeyen Umurlar I-II (Bzeyiko Savaşı)” 1764-1803 yılları arasında Çerkezlerin hiyerarşik düzenden sınıfsız bir topluma geçişini sağlayan Bzeyiko Savaşı ve sonrasında yaşananların konu edildiği romandır. Bir seri olarak yayınlanmamasına karşın konu birliği içerisindeki kitaplardan ikincisi olan “Taş Değirmen” de ise hiyerarşik düzenden yeni çıkmaya başlayan Çerkez halkının iç savaşlarından dolayı güçsüz düşmesi ve bu durumdan yararlanarak Rusların vatan topraklarını ele geçirmesi anlatılmaktadır. Romanda Çerkezlerin yapılan antlaşmalar ve kaybedilen savaşlar sonucu vatan topraklarından sürülmeleri de yer almaktadır. “Sürülenler” adlı romanda ise Muhammed Emin'in tarafından ihanete uğrayan Çerkezlerin, Çerkez Özgürlük Meclisi'nin kurarak son bir umutla vatanlarını savunmaları ve sürgün edilmeleri ele alınmıştır. “Taşdeğirmen” ile “Sürülenler” adlı romanlar ele alınan konular bağlamında iç içe geçmiş durumdadır. “Hehesher” adlı romanda ise Osmanlı topraklarına sürülen Çerkezlerin, Balkan topraklarına sürülmeleri ve ikinci bir sürgünle geniş coğrafyalara yayılan halkın hayatta kalma mücadelesi ele alınmıştır.

Çerkez toplumunda geleneksel yapıyla ortaya çıkmış Çerkezce terimlerin ve atasözlerinin bulunması eserin kültürel bağlamda da ne kadar zengin olduğunu göstermektedir. Eserlerde günümüzde kaybolmaya yüz tutmuş Çerkez geleneklerine, atasözlerine sıkça yer verilmiştir. Aşağıda romanların önce özetleri ardından eserlerde geçen atasözleri Çerkezce-Türkçe olmak üzere iki dilde verilmiştir. Ayrıca atasözlerinin romanlarda geçtiği sayfalar parantez içerisinde gösterilmiştir.

3.1. “Bitmeyen Umutlar I” Roman Özeti

Çerkez ülkesinde yaşam, on iki boyun her birine ait farklı bölgelerde sürdürülmektedir. Aynı bölgelerde yaşıyor olsalar da Çerkezler de hayat, toplumsal yaşamda sosyal sisteme düzenli işlerlik kazandıran “Adıge Habze” denilen kurallara göre yaşanmaktaydı. Fakat bazı boylarda Adıge Habze kuralları çok dejenere oldu.²¹

Bu sınıflar; “Pşı”, “Vork”, “Lekoleş” ve “Fekol” olarak sosyal tabakalara ayrılmaktadır. “Pşı” feodal beylere, kendine ait yönetsel bölgesi olan kişilere verilen ad iken; “Vork” şövalye (gönüllü savaşçı), pşılardan sonra gelen toplumun saygın bir sosyal sınıfın adıdır. “Lekoleş” sosyal yapısı pşı ve workten sonra gelen sınıfın adı iken; “Fekol” ise özgür çiftçilere verilen addır (bunlar toplumun %80’den fazlasını oluşturuyordu). Fekol grubundan daha sonra ortaya çıkan bir diğer sınıfı “İyi fekol” ise, fekol ile lekoleş arasında bir sınıftır. Lekoleşler bazı fekolle “İyi fekol” şanını vererek kendi çıkarlarına hizmet ettirmektedir. Bu sosyal sınıflar arasında yaşanan çatışmalar ve zamanla “Fekol”lerin bu düzene başkaldırışı bu kitapta ele alınır.

Çerkez ülkesinde soy-sop kavgası, pşı-vorklerin başına buyruk davranışlarının altında yatan neden her yerde geçerli ortak bir yasalarının olmayışıdır. Pşı-vorkler bu nedenle her biri ayrı birer devlet gibi davranma hakkını kendinde görür. Bu anlayışlar Adıge Habze’ye uygun görülmediğinden Adıgelik dejenere olmayı da başlatmıştır.²²

²¹Adıge Habze anlayışı kısaca, cinsiyet ayrımı yapmadan bireyin sosyal haklarını korur ve onu geliştirerek topluma faydalı bir birey olmasını sağlar. Çerkezlerin 12 boyun yaşam anlayışının temelini Adıge Habze oluştururken uzun süreç içerisinde her boyun kendisine göre sosyal yaşam anlayışında değişimler oldu, feodal yapıya evrildiği ve yeni sınıfsal katmanların oluştuğu görülmektedir ki, bazı gruplarda alt-üst sınıf anlaşmazlığı başladı. Adıge Habzeyle ilgisi olmayan bu sınıfsal oluşumun başka toplumların (Hunlar ve Tatarların) etkisiyle Çerkezlerin bazı boylarında da zaman içerisinde oluştuğu belirtiliyor. Bu boylar: Besleney, Bjeduğ, Hatokoy, hele Kaberteylerde çok keskin alt-üst sınıfsal farklılığa dönüşmüş, bu boylarda sınıfsal yapı Adıge Habzeyle uyumlanarak ama Habzenin özüne de uymayan üst sınıfın hiyerarşisini kurmakla feodal yapıya dönüştü (Altın, F. ile görüşme) ve Altın, F. (2019): 21. Yüzyılda Anadolu’da Tehlike Altında Olan Adıge Kültürü ve Adıge Khabze. AF2019 Adıge Filolojisi II, Adıge Dünyasının Bugünü: Düzce Üniversitesi ve Adıge Devlet Üniversitesi - II. Uluslararası Adıge Filolojisi Sempozyumu 18-20.10.2019, s. 260 – 274, Pelin Ofset - Matbaa, Ankara.

²² Adıge Habze’ye uymayan, bu tür sınıfsal davranışları kendine hak gören “pşı-vork” sınıfları zamanla boylar içinde sosyal birliğin dejenere olmasına neden olmuştur. Sınıflar arasında alt-üst sınıf

1764 Nisan'ının 22'sinde Bjeduğ²³ Saygın Pşısı Hajemiko Kanşav'ın oğlu Hajemiko Alkes, pur (atalık) olarak kaldığı Şapsığ²⁴ Şereliko Nağue'nin evinden babasının evine götürülme töreni yapılır. Tören tüm Bjeduğ ülkesinde coşkuyla kutlanır.

Bu sırada Şapsığ ülkesinde Aheçağue Anzavur'un oğlu Netar, Şereliko'ların oğlu Ali ile oynadığı tırığ oyununda bacağı kırar. Demirci Peterez Şaban, Netar'ın ayağını bağlamak için çağrılır. Fakat Peterez, bu işten anlamadığı için çocuğun bacağı yanlıştır. Bunun üzerine Şıpako Ahmet çocuğun bacağına doğru kaynaması için yeniden kırar ve tekrar kemiğin kaynaması için tedavi uygular. Netar'ın uyumaması için Çerkezlerde yaygın bir gelenek olan "Çapş" yapılır. "Çapş" bir toplantı adıdır, bir yeri kırılan ve ağır yaralananın uyutulmaması için oynanan oyunların tümüne de verilen isim olarak anılır. "Çapş" e de "Tseldave" adı verilen tekerlek haline getirilip fırında iyi pişirip kurutulmuş tavandan ipele sarkıtılan delikli ekmek. Hasta ziyaretine gelenler tarafından oynanan bu oyunla yarışmacılar ekmeği dişlenmeye çalışılır. Bu uygulamada amaç hastanın acısını unutturmak ve uyumasını engellemektir.

Bjeduğlara kıyasla Şapsığ fekkelleri özgür sayılır. Bu fekkeller, lekoleş sınıfıyla çatışır zaman zaman da karşı gelirler. Fekoller arasında en çok sözü geçen Hağur Mos ve Thahuaho Nepaş'o adlı kişilerdir. Pşı- vorklerle fekkeller arasında uzlaşmaz çelişki giderek artmaktadır. Pşı-vorkler için çalışmak fekkelleri iyiden iyiye rahatsız etmeye başlar ve aralarında bu düzenin nasıl değişebileceğine dair konuşmalar

---

psikolojisi çatışmasının başgöstemesi sonucu huzursuzluklar çekilmez hale gelmiştir ki, örneğin, Kabartayların birçok süleleri 1700'lerde başka toplumların (Rusların) içine göç ettikleri bilimektedir. Gruplar halinde ayrılıp farklı bölgeye de yerleşmişlerdir. Güçlü olanlar (pşı-vork) "Adıge Habze" anayışını ilk önce iyi niyetle olduğu, sonraki nesilleri kendi çıkarları için kullanmaları ve dejerenasyona, yani toplumsal kuralları yasayla kendilerine yontmalarıyla, Adıge Habzenin bozulmaya başlaması diye açıklanabilir. Adıge Habze'nin temel kuralı olan, güçlü-güçsüz, zengin-fakir ayrımı olmadan, sınıf farkı asla yer almaz, en önemlisi de cinsiyet ayrımı yapmadan bireyi-insanı merkez alan bir anlayışla toplumun sahip olduğu; dürüst, ahlaklı, şerefini koruyarak sosyal barışı sağlama, toplumun mutlu yaşamını sürdürme amacı taşımak olan, Adıge Habze'nin sosyal yaşam prensipleridir. Bu prensipleri kendi çıkarlarına kullananlar olunca huzursuzluklar başlar ve toplumsal birlik zarar görür. Çerkezlerin bazı boylarında alt-üst sınıf anlayışın başlaması nedeniyle birliklerini sürdüremediklerinin en önemli sebeplerdendir. Bunlara örnek, bu boylardan kopup diğer Kuzeybatı Adigelerine ve Ruslara gönüllü karışan çok insanlar vardır ki, Ruslar bunları, Rus-Çerkez (Batı Adıge) Savaşında Adıge dilini bildikleri için, ajan olarak kullanmışlardır (AF2016 Adıge Filolojisi Sempozyum Kitabı, s. 31-43 ve Altın, F. ile görüşme).

²³ Bjeduğ: 12 Çerkez boyundan biridir.

²⁴ Şapsığ: 12 Çerkez boyundan biridir.

giderek artar. Böyle bir törenin Çerkezlerde nasıl başladığı tartışılıp, bu soruna bir çözüm aranmaktadır. Kendilerini her fırsatta aşağılayan “kör köpek, küt burun, kokuşmuş” gibi isimlerle çağırın vorklerin zulmüne ilk baş kaldırı Vork Arden’in “pşıl’ı”sına yaptığı zulme seyirci kalmayıp vorke haddinin bildiren Şapsığ fekollerinden Hağur Mos olur. Bu başkaldırı şu şekilde gerçekleşir;

“İki atlı Dzeş ile Mos atlarına binerek birkaç adım atmışlardı ki ırmağa yakın evlerden birinde, bir erkeğin çığlığı işitildi.

“Ne oluyor yahu!” diyerek Hağur, atının dizginini çekti.

“Vork Arden, fekol’ını terbiye ediyor” dedi acımasız kel adam, kafasını suya gömerken. Biraz önce birlikte yakalayıp bağlamıştık!

Fekol kel Kaler’in söylediklerini duyan Hağur kızgınlıkla atını çığlığın geldiği eve doğru sürdü. Dzeş de keli azarladıktan sonra Mos’ın arkasına düştü. Çığlığın geldiği avluya daldıklarında, güneşin en çok durup dinlendiği ambarın dibine, uçkur yerine kadar soyulmuş bir adamın bağlandığını gördüler. Yoğurt suyuyla bal karıştırılarak üzerine döküldüğünden ağzına, yüzüne teninin bir parçasının bile görülemeyeceği biçimde sinekler üzerine üşüşmüşlerdi. Arılarla eşek arıları da fekolün bedenine konup, kalkıyorlardı.

“Ne kadar zalim bunlar!” Hağur, dış kapıyı atının göğsüyle kırarak avluya daldı, kölenin kollarını sınımsıkı saran ipi kamasıyla kesti. Özgürlüğüne kavuşan adam koşarak tarlaların içinden geçti, ırmağa gitti.

Vork Arden evden çıktı:

Kim bu kendini bilmezler! Benim işime niçin karışıyorlar? Ne istiyorsun zavallı Ç’emguye²⁵? Haydi, yaylan, babanın huylarını sürdürmek istiyorsun öyle mi?

“Vork Arden, benim kim olduğum seni ilgilendirmez.” dedi Hağur, evin önünden dikilen vorkın üzerine atını sürdü. “Bugünden sonra fekol ya da pşıl’ileri böyle bağladığını duyarsam Şapsığ’ı bırak, ahirette olsam da geleceğimi bil! Ben sana yapılması gerekeni biliyorum ama şimdilik bu kadar yeter.” İki atlı dönüp bağırsan ve çağırışanların arasından geçerek pşıl avlusundan çıktılar.”²⁶

Pşılın yaptıkları zulümler bununla da kalmaz. Şerelıko Nağue’nin eşi Darihat evlerindeki pşılısı (kölesi) Akoz’a yaptığı türlü eziyetler her gün artarak devam eder. Darihat fırsat buldukça Akoz’u sıkıştırır, ona hakaret eder. Akoz’ a âşık olan iki genç adam Hağur Mos ve Thahuaha Nepaş’o ise zavallı kızın çektiklerine şahit olur. Darihat ise gün geçtikçe Akoz’un varlığından dahi rahatsız olup, onu köle tüccarlarına satmak için fırsat kollar.

²⁵ Çemguye (Temirgoy): 12 Çerkez boyundan biridir.

²⁶ Meşbaşe İshak, **Bitmeyen Umutlar**, Çeviren: Mevlüt Atalay. (Ankara: Emel Matbaacılık, 1994), s.308,309

İlkbaharda açılıp sonbaharda kaldırılan Pşade Pazarı'nda deri, yün, bal, yağ, tuz gibi ihtiyaçlar satılır. Bunun yanı sıra bu pazar fekollerin Türklere satışı içinde kullanılır. Köle ticaretinde genellikle adı zikredilen kişi ise Türkiye'den Hasan Murat'tır.

18.yy.'ın birinci yarısında tüccarların, Çerkez tutsak alabilmeleri için antlaşmaları vardır. Daha çok Bjeduğ ve Çemguye'yi tercih eden tüccarlar işlerini geceleri yaparlar, satın aldıkları Çerkez kız ve erkek çocuklarını Kırım, Türkiye gibi yerlere götürüp vatanlarından koparıp çeşitli kimselere satarlar. İstanbul'a satılan kölelerden biri de Akoz'dur. Akoz'un satıldığını duyan Thahuaha Nepaço, Şereliko Nağue'yi öldürür. Hağur Mos ise Akoz'un peşine düşerek Kırım'a gider.

3.1.1. “Bitmeyen Umutlar I” Adlı Eserde Geçen Atasözleri

Meşbäse İshak'ın “Bitmeyen Umutlar I” adlı romanında geçen atasözleri aşağıda Çerkezce-Türkçe olmak üzere iki dilde verilmiş olup atasözleri parantez içinde eserdeki sayfa numaraları ile belirtilmiştir.

- ШІу шІи псым хадз (8).
İyilik yap suya at (14).
- Узэралъэгъоу уалъытэ, узэралъытэу уашІошІы (11-12).
Göründüğün gibi sanılırsın, sanıldığın gibi anılırsın (18).
- Гъогум хэдгъэкІырэр тичар (10).
Yolcu yolunda gerek (16).
- Къаным ынэ уезгъэбэурэр былым (11).
Khan'ın gözünü örtüren mülk (17).
- УмышІэрэм утегушыІэн зыкыфэмыер (35).
Bilmediğinden sözedersen yanılırsın (44).
- Мысэр малъэ, хыем ылъакъо кІэуты (40).
Suçlu kaçar, suçsuzun tabanları yarılr (51).
- Шхэкыгъэрэ нэкыгъэрэ зэрэшІэр (67).
Aç toku anlamaz (84).

- ИофшIэнэр зышIокъиным ынэ къезы (91).
İş yapmaktan kaçanın gözü işten korkar (110).
- ШъхьакIо зышхрэр шъхъэшхыгъо ефэжь (110-238).
Onuru yaralananlar baş yemek için zaman bulurlar (132-279).
- Чатэм пиупкIрэр мэкIыжьы, жэм пиупкIрэр кIыжьрэп (123).
Kılıcın kestiği iyileşir, dilin kestiği iyileşmez (147).
- Унэ къеIэрэм ыпсэ еIэжь (110-123).
Gözüne parmak uzatanın canını al (148).
- Зыл мыузыжьрэр, зынэ агъэплIэжьрэр ары (124).
Göz karağı indirilenin canı acımaz (148).
- МыжьокIэ кыуаорэм кыуакIэ еожь (126).
Sana taş atana sen peynir at (151).
- Зигугъу пшIырэр пчъэшъхьалум тес (133).
Sözünü ettiğin eşiğinde biter (158).
- Зышъхъэ щымыIэм ищыд хъэмэ ашхы (142).
Sahibi olmayan eşeği kurtlar yer (168).
- Кушъэ зыфэшIыгъэрэ мылIэжьбынрэ щыIэп (152).
Beşikte yatmayanla ölmeyen yok (181).
- УзгъэтIысрэм уиубыжьрэп (154).
Seni oturtan arkandan kötülüğünü söylemez (183).
- Чэтыр экIодыIлэщтыр лъабжьэкIэ кыкIеупхъукIы (166).
Tavuk öldürüleceği çukuru kendi ayaklarıyla eşer (196).
- Нэм ыльэгъурэр шъхэм ыуас (169).
Göz görünce gerçek anlaşılır (200).
- Чылэр огъасэ, бадзэр осэкIы (171).
Herkes akıl verir, sineği iğdiş eder (202).
- Имыгъом аргъой тэджыгъэ (172).
Sivrisinek zamansız kalktı (203-220).
- Хэмахъэр кыхьы унахъэр рифыгъ (177).
El köreği geldi, ev köreğini kovdu (208).
- Зэфэмыдэ зедашъорэп, зэмышъогъу зэдэуджрэп (177).
Tencere yuvarlandı, karağını buldu (209-272).

- Ощынэмэ, уищын зыпгытын мыжьо цакIэм утэхьэу, шьхьэр умыгьэуназэ (182).
Korkuyorsan, korkunu belli edecek kayanın üstüne çıkma, başın dönmesin (216-217).
- ХьакIэр шхэмэ, пчэм еплъы (184).
Konuşun karnı doyunca, gözü yolda olur (218).
- Мэкью оныгьом хьотыр унэ кIегьэх (184).
Ot biçme zamanı kar fırtınasını düşün (219).
- Жьэу тэджрэм шыкIэ кьыфальфы (185).
Erken kalkana buzağı doğurulur (219-355).
- Гукьяом гукьяор шьхьарытыжь зыхьукIэ (185).
Tasa tasa üstüne gelince insanı yıkar (219).
- Зигугьу ашIрэр пчэе Iушгьхьэм тес (186).
Aklından geçirdiğin eşikte biter (220).
- Шэфыр фабэзэ фызы, кIалэр цыкIузэ гьасэ (189).
Mumu sıcakken sık, çocuğu küçükken eğit (224).
- Кьэрабгьэм пIын кьехьы (190).
Korkak olan p'in alır (225).
- УлIэнми лыгьэ хэль (191).
Ölmek de yiğitlik gerektirir (226).
- Гур кIодмэ, шыр чьэжьрэп (191).
Umut tükenirse at koşmaz (227).
- Е шьулIын, е шьулIэн (191) .
Ya er olunuz, ya ölünüz (227).
- Аубрэр бысым шы (206).
Seni kötüleyeni konuk etme (242).
- Гупшыси псалъэ, зыплъахьы тIыс (211).
Düşün de konuş bakın da otur (246-363).
- Псэр ащэ, напэр ащэфы (221).
Can satılır, onur satın alınır (260).
- ЗэбгьэкIэсырэм уанэр пшыуештэжьы (223).
Terkine aldığıın eğeri kapar (262).

- Шытхъу лыерэ убкIаерэ зэфэдэ (225).
Gereksiz övgü ile sövgü aynı karıya çıkar (264).
- Зэфэмыдэ кыызэдашъорэп, зэмышъогъу зэдэуджрэп (226).
Uyuşmayanlar birlikte oyuna çıkmazlar, benzeşmeyenler birlikte eğlenemezler (265).
- Мэзрэ мэзахэрэ уишъэф ашымыIу (226).
Ormanda da mehtar da gizini söyleme (265).
- Нэм кIэтыр псэм фэд (228).
Göz görmeyince gönül katlanır (268).
- Мылажъэрэм илулашъхъэ нэжIы (235).
Çalışmanın lülesi boş (275).
- УльэIонрэ уIоинрэ зэфэдэ (235).
Dilenmekle anırmak aynı karıya çıkar (275).
- Лы пхыгъэм еожъхэрэп (238).
Bağlı insana vurulmaz (279).
- Цум еубз, шым езау (239).
Öküze tatlı dil dök, atı kırbaçla (280).
- КъыуаIорэм уедэIун фæе (239).
Söyleneni dinle (280).
- ТхамыкIэм икIапсэ байм елажъэ (273).
Yoksulun ipini varlıklı eskitir (321).
- Зыфэхъурэр быхъоу мэуцу (276).
Becerikli, dikilirken bile geniş yer kaplar (324).
- Цубжъэм уеомэ шъыхъэ бжъакъор мэсысы (279).
Öküzün boynuzuna vurursan, geyiğin boynuzu sallanır (328).
- Къуаджэ ицу нахъи, къуаджэ иблагъ (280).
Köyün öküzünden, köyünden dost (329).
- Оркъыжъ хъадэр блэ мэбэгы (281).
Vorkın ölüsü yedi kez şişiyor (330).
- Зы бжъэматэ бжъэпщитIу, зэдыдэсышъунха ? (285).
Bir kovada iki bey arısı bulunmaz (331).
- Узын нахъи, утIумэ нахъышIу (285).

- Bir kişi olacağına, iki kişi olmak daha iyi (336).
- Зи мьхъуми мафэ къэс аIуплээнхэп, ощым зелэтыфэкIэ, пхъэм зегъэпсэфы (285).
- Balta havaya kalkıncaya değin odun dinleniyor (337).
- МылэкIэлIэ Iаджи къысфыхэкIыгъэми, ныбэм иIоф IотэжыгъошIу (294).
- Aç kaldığın günlerin olduysa da midenin açlığı unutulur (346).
- ГущаIэ дахэм блэр гъуанэм къырещы (299).
- Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır (352).
- Тыгъужьым тыгъужь ебэныжърэп (305).
- Kurt kurt ile güreşmez (359).
- Шъуз бзаджэр лIыгъэжъ (312).
- Kadının kötüsü erkeği yaşlandırır (366-391).
- Шъузыр уипыин нахьы чылэр уипыймэ нахьышIу (311).
- Karın düşmanın olacağına, tüm köylü düşmanın olsun daha iyi (366).
- Апэ къапщэрэр уишъуз, ятIонэгэу къапщэрэр уипIур (312).
- İlk aldığıın karın, ikinci aldığıın purun (366).
- Янэ еплъри ыпхъу къашэ (312).
- Anasına bak kızını al (366).
- Гъогу техьэрэр гъогу тэнэрэп (322).
- Yola çıkan yolda kalmaz (377).
- Зику уисым иорэд къеIо (323).
- Arabasına bindiğinin türküsünü söyler (378).
- Чэм лъакъо щкIэ ыукIыжърэпи (323).
- İnek ayağı buzağı öldürmez (378).
- Тыгъужьым тыгъужь икIодыкI (323).
- Kurdun yürüyüşü kurda benzer (378).
- Хъам ыкIэ утэуцомэ къыоцэкъэжы (327).
- Köreğın kuyruğuna basarsan ısıtır (383).
- ГущыIэм икIыхъэ нахьы, дарием икIэ (330).
- Sözün uzunundansa ipeğın kıyası (387).
- ШхэкIыгъэрэ нэкIыгъэрэ зэрэшIэрэп (332).

- Aç ile tok birbirini anlamaz (389).
- КІЫр кІЫзэ кЪакІо, гЪэр гЫызэ екІЫжЫ (333).
Yıl nara atarak gelir, yıl ağlayarak gider (391).
  - Джэгум паго кЪекІЫжЫ (335).
Oyundan kavga çıkar (392).
  - ШІу зымышІэрэм шІу кЫуиІонэу ышІэрэп (336).
İyilik yarmak istemeyenin söyleyecek sözü olmaz (393).
  - Ахадэрэр мэдэху (336).
Zor beğenen beceriksizi seçer (393).
  - Іэрмыль мышъашъом гуащэр щымыгъэгугъу, уигъусэ ушыгугъэу мышъэм уемыбэн (337).
Eline geçmeyen ayı postu için karını sevindirme, arkadaşına güvenerek ayıyla güreşme (394).
  - Зыщыщ умышІэрэр зэбгъэкІэсмэ, уанэр птырехы (337).
Tanımadığın birini arkana alırsan, eyeri kapar (395).
  - Пчэдыжъ хЪакІэр щэтэшх (342).
Sabah konuğu kaymak yer (400).
  - Пшъашъэм зы псэлъыхъоп кЫфкЪокІрэр зыхэдэн егъоты, ыгу рихърэм льэІабэ (350).
Kıza bin kısmet çıkar, içlerinden birine elini uzatır (409).

Yukarıda bahsi geçen yetmiş sekiz tane atasözü “konuk, cesaret, iyilik, onur, keder, çalışmak, benzerlik, kısmet” gibi konular içermektedir. Atasözlerinde kullanılan konular ahlaklı bir insan ve toplum yetiştirme amacının yanı sıra yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca romanın geçtiği dönemde varolan sosyal sınıflar (**pşı, vork, fekol, hizmetçi**) ile ilgili birçok atasözüne de rastlanmaktadır.

3.2. “Bitmeyen Umutlar II” Roman Özeti

Bu roman “Bitmeyen Umutlar I” adlı romanın devamı niteliğindedir. Çerkez toplumunda giderek büyüyen iç çatışma bu romanda artarak devam eder ve pşı-fekol

sınıfları arasında bir savaşa dönüşür. İlk cilt Akoz adındaki hizmetçinin Türk tüccara satılması ile sonlanmıştır. Bu nedenle ikinci kitap olan “Bitmeyen Umutlar II” adlı roman Akoz’un hikâyesi ile başlar:

Akoz’un peşine düşen Hağur Mos’u Kırım’da görenlerin haberleri gelir. Hağur Mos önce Kırım’a oradan da Bahçesaray’a ulaşmayı başarır. Orada Aheçağue’nin oğlu Netar’ı bularak onun yardımıyla İstanbul’a geçer. Çerkezce bilen kaptanın yakını Talat’ı bulup onda kalmaya başlar.

Çerkez ülkesine yapılan ticari antlaşmalar sayesinde rahat hareket eden tüccar Hasan Murat, Akoz’u İstanbul’a götürüp istediği fiyata satabilmek için bir süre bekler. Ona istediği miktarı veren Osman Paşa’nın haremine, Akoz’u satan Hasan Murat’ın işler planladığı gibi gitmez. Akoz’dan rahatsız olan karısı Zeynep, onun kaçmasına göz yumar. Akoz bilmediği Osmanlı topraklarında kaybolmuşken sahil kıyısında dayısı aracılığıyla Talat’ı bulur ve Hağur Mos’a kavuşur. Çerkez ülkesine dönen Hağur Mos ile Akoz’un düğünü çok zaman geçmeden Çerkez adetlerine göre yapılır.

Bu esnada Çerkez ülkesinde eşinin ölümü nedeniyle erkek kılığında, kaçak olarak yaşayan Tzizare adında bir genç kadın yaşamaktadır. Tzizare, eşi Vaykok Tambır ile düğün günü ayrılmasına neden olan ve eşinin öldüren Bjihakopş Şıranduk’u kısıtıp kırbaçlar. Yaralanan Şıranduk ‘un çok geçmeden ölüm haberi gelir.

Hağur Mos ile Akoz’un düğününe katılan Tzizare, düğünde öldü sandığı kocasını görür. Erkek kılığına giren karısını Vaykok Tambır tanıyamaz. Düğünde yapılan post yarışında Tzizare, eşi Tambır’ın kalpağını çalar. Tzizare’nin peşine düşen Tambır, erkek kıyafetlerini değiştirerek kadın kıyafetlerini giyen karısını tanıy ve kısa süre sonra yeniden düğünleri yapılır.

Aheçağue Anzavur’un oğlu Net’ar’ın eğitim için gittiği Kırım’da öğrendiği şiir merakı başına dert olmaya başlar. Ormanda yalnız kaldığında kendi kendine okuduğu şiirler, babasının cinlerle konuştuğuna dair düşüncesiyle giderek yayılır. Yine bir gün ormanda şiir okuyan Net’ar’ın etrafını Şereliko Ali ve başka atlılar sarar. Cin arkadaşından kurtulacağına inanan grup Netar’ı kırbaçlar ve atlarını

üzerine sürer. Atların altında kemikleri kırılan Anzavur'un oğlu evde bir süre yattıktan sonra babasının yaydığı dedikodu yüzünden canından olur.

Osmanlı Devleti'nde önemli isimlerden biri olana Canikli Ali Paşa, Şapsığ Bestekoların kızı Canyat ile evlenip Çerkezlerle daha yakın olmayı planlar. Bu esnada gündemde olan Çar ordusuyla savaşa hazırlanan Türk paşası Canikli, Çerkezlere "Bize katılın" çağrısında bulunur. Bu konuyu görüşmek üzere toplanan Şapsığ Hasesi, savaşmak istemeyen fekollerin baskısıyla paşadan yüksek bir miktarda ücret talep eder. Şapsığ Hasesinden gelen haber, paşanın umduğu gibi olmaz. Hase'den beklediği kararın çıkmaması üzerine Canikli Ali Paşa, ordusunu da alarak Çerkez topraklarını terk eder. Bu olaydan dört yıl sonra yani 1781'de başka bir orduyla Çerkez ülkesine gelerek Anapa adındaki kaleyi kurar.

Aradan geçen zaman pşı ve fekollerin arasındaki çekişmeyi giderek alevlendirir. Sabrı taşan fekollerden biri pşı-vork öldürürse kan parası ödemek zorunda kalır fakat bir pşı-vork fekolü öldürürse ıssız derelere atılır. Pşı-vorkler ne yaparsa yapsın hoş görülür, camilerde onların tanrı vergisi güçlere sahip oldukları üzerinde durulup bütün suç fekollere yüklenir. Bu durum fekollerin aralarındaki bağların güçlenmesine sebep olur. Bazı fekol sülaleler bir araya gelip tasada ve kıvançta birlik olacaklarına dair ant içer, bunun adına da antlaşma derler.

Sınıf ayrımı gittikçe önü alınamaz sonuçlar yaratınca, özellikle Şapsığ topraklarındaki fekolleri artık bir şeyler yapmaya başlamaları için zorlar. Bunun sonucu olarak Şapsığ fekolleri lekoleşleri kovalamaya başlar. Olanlar karşısında yapacak bir şey olmadığını anlayan lekoleşler, fekollerin alın teriyle kazandıkları mülklerini bırakarak komşu Bjeduğ pşı-vorklere sığınır. Hangi bölgede olursa olsun Haseler ayaklanan fekolleri destekler.

Thahuahue Nepaş'ue ile Hağur Mos, Şapsığ Hasesini toplamak üzere harekete geçer. Hase toplantısı sonunda Şapsığ fekolleri, lekoleşler ile aynı haklara sahip olmadığı sürece barış yapılamayacağı kararı çıkar. Şapsığ fekolleri ile Bjeduğ pşı-vorkleri arasındaki anlaşmazlık giderek büyür, kavga dövüş içerisinde dört yıl geride kalır. Bu sürede her iki tarafta silahlanmaya ve güç toplamaya başlar.

Olanlar karşısında toplanan Bjeduğ Hasesinden savaş kararı çıkar. Çariçe Katerina ile görüşüp destek sözü alan Hajemiko Betçeri de komutanlığa getirilir.

1796 yılının Haziran 29’unda Hajemiko Betçeri komutasındaki ordu Necid ovasının kuzeydoğu yamacına ulaşır. Çariçe Katerina’nın gönderdiği iki top, yüz Kazak askeri de piyadelerinde yerinde mevzilenir. Şapsığ fekol ordusu da Necid ovasının doğusundaki ovaya uzunlamasına mevzilenir. Hağur Mos, Thahuahue Nepaşue ve Şıpakue Ahmet’in komutanlığındaki ordu savaş açanın onlar olmasından dolayı ilk olarak onların harekete geçmesini uygun bulur.

Savaş beklenildiği gibi pşı-vorklerin saldırılarıyla başlar. Silah yönünden yetersiz olan fekoller sayıca azalmalarına karşın çekilmezler. Necid ovasında insan kanı akar, çelik kırılır, insan ve at sesleri birbirine karışır. Kazak süvarilerinde savaşa dâhil olmasıyla Bzeyiko Savaşı’nda sonucu belli olmaya başlar. Güçleri kalmayan Şapsığ fekolleri savaşın gidişatıyla birlikte geldikleri dağın arkasına doğru çekilirler. Dört saat süren Bzeyiko Savaşı’nda gibi her iki taraftanda binlerce kişi hayatını kaybeder. Hağur Mos, Şıpak’o Ahmet, Vaykok Tambır, Hajemiko Betçeri bunlardan bazılarıdır. Bu savaş Çerkezlere telafisi mümkün olmayan büyük kayıplara neden olur.

3.2.1. “Bitmeyen Umutlar II” Adlı Eserde Geçen Atasözleri

Meşbaşe İshak’ın “Bitmeyen Umutlar II” adlı romanında geçen atasözleri Çerkezce-Türkçe olmak üzere iki dilde verilmiş olup, atasözlerinin eserlerde geçtiği sayfalar parantez içinde belirtilmiştir.

- НэбгыритІу азфагу дэфаггэр мышгэфми шгэфэп (9).
İki kişinin bildiği giz sayılmaz (5).
- БзэджашІэм бзэджашІэр ынатІ (15).
Su testisi suyolunda kırılır (12).
- Чэтым икЮдыпІэ лъабжгэкІэ кычІеупхгукІы (23).
Tavuk öldürüleceği çukuru tırnaklarıyla eşermiş (21).
- Ггюгу техгэрэр ггюгу тенгэрэп (38).
Yola çıkan yolda kalmaz (37).

- Губгэныр ины, дунаир лъапІэ (43).
Takdir büyük, dünya değerli (42).
- Нэм ыльэгъурэр шъхъэм ыуас (47).
Çok gezen çok bilirmiş (46).
- УзгэІыстрэм уиубыжърэп (56).
Seni oturtan kötülüğünü istemez (56).
- Усымаджэмэ, уиджэдыгу дэпкъым пыльагъэми мэхъоклы (56).
Hastanın gocuğu askıda yıpranmış (57).
- ОшІум умыгъотрырэр уаем бгъотыжъытэп (69).
Güzel günlerde bulamadığını, kötü günlerde bulman güç (70).
- Гъомылапэм еІаз, гъомылаклэм езау (77).
Azığın önünü sakın, sonuyla kavga et (78).
- Къэмыльфыгъэ уемыдж, тэджи псы ешъу (99).
Doğurmadığından isteme, kalk suyunu kendin iç (103-167).
- Къэзыльфыгъэрэп зыплугъэр ары нахъ (104).
Doğuran değil büyüten (109).
- СишІушІагъэ симыгъо, сигъунэгъу сипый (107).
İyiliklerin uğursuzluk getirir, komşun sana düşman kesilir (112).
- Ущытмэ тальэ, ущыльмэ убзэ (117).
Ayaktaysan zıpla, yatıyorsan yalvar (122).
- Уиунэ зыщыгъаси хасэм кІо (117).
Evinde öğren, toplantıya öyle git (122).
- Хъэ игубж къо тырельхъэ (125).
Köpek beceriksizliğini domuza yüklermiş (131).
- Делэм уІукІэмэ уипаІо ет блэкІ (126).
Deliyle uğraşacağına, kalpağını Verde git (132).
- Дунэир дахэми, зицуакъэ зэжъум епІорэр зэхихрэп (128).
Ayakkabısı ayağına vuran dünyanın güzelliğinin farkına varmaz (134).
- ЗэрэмышІитІу тыгъужъы (129).
Tanışmayan iki kişi birbirine kurtmuş gibi bakar (134).
- Тетым еплъи, телъыр гъае (129).
Yaşayana bak da, ölene acı (135).

- УтIумэ уз, узымэ ущымыIэ палъ (128).
İki kişiyisen birsin, bir kişi isen yok sayılırsın (134).
- Унэ кьеIэрэм ыпсэ еIэжь (130).
Gözüne parmak uzatanın canını al (135-323).
- Джэгум паго кьиIит (142).
Oyundan hır çıkar (148).
- Молэ мыхьор IэнэхьокI (151).
Yarım imam sofraya aşındırır (160).
- Ефэндэ хьурэр ежь ыныбэ шьхьапырыплъэрэп (151).
İmam kendi karnından uzağını göremez (160).
- Лъэсым шыур имыскъар (153).
Yaya athyla alay eder (162).
- Нэм ыльэгьурэр шьхьэм ыуас (154).
Göz görürse akıl değer kazanır (163).
- Пчэдыжь хьакIэр щэтэшх (166).
Sabah konuğu kaymak yer (175).
- Шьуз шьорышIэр лыгъапцI (166).
Kurnaz kadın erkek aldatır (176).
- Шхьом ухахьэмэ шхьо кьыопкIы (168).
Pıtrağa girersen pıtraklanırsın (177).
- Чэм льякьо шкIэ ыукIрэп (171).
İnek ayağı buzağı öldürmez (180-224).
- Тыгьугьэр тыгьугьэ (174).
Çaldığın çalınır (183).
- Хигьэхьон зеIом хигьэкIи, зитхьакIын зеIом зицIэлагь (180).
Dolduruyorum derken boşalttı, ykanıyorum derken üstünü kirletti (189).
- Гур пэмэ макьэр екIы (183).
Kalp sıkılınca ses çıkmaz (191).
- Гугьу-мыгьу нахьи лъэпцIэ гьушь (183).
Yalınayak olmak tükenmiş umuttan yeğdir (191).
- Чэтым ишкьун ипкIыхьэ лъэгьу (187).
Aç tavuk kendini darı ambarında sanır (196).

- Синысэ есэЮ, ситЮанэ гурэЮ (188).
Geline söylüyorum, kumam anlyor (196).
- ШЮ шИ псым хадз (197).
İyilik yar, suya at (206).
- Къамыщ тхьапэми жьы еубыты (197).
Kamçı yarpağı bile rüzgâr tutar (206).
- Аргъоим ыкопкъ зыхахым, зыхэпхырэми еплъ, хэпхырэми еплъ ыЮагъ (198).
Budunu kopardığın sivrisinekte olsa kopardığın şeye bak, bir de kimden kopardığına (207).
- Узэр ощынэджэ къакЮ мэстанэджэ мэкЮжы (201).
Hastalık balta deliği büyüklüğünde gelir, iğne deliği büyüklüğünde gider (210).
- Зышъхэ нахы шъхьитЮ (206).
Bir baştansa iki baş (216).
- ШЮ ышЮагъэмэ шЮ Юежыныгъ (208).
İyilik yaran iyilik bulur (218).
- Зышъхэ щымыЮм ищыд хэмэ ашхы (215).
Sahipsiz eşegi köpekler yer (224).
- Зышъхэ зышюмыаеи ылькъуи шЮаеи (216).
Yüzü çirkin olmayanın ayaklarında çirkin olmaz (225).
- КъюзюкЮрэм къыуеЮ, къюзюЮапэрэм унэ къырекЮы (216).
İma eden istediğini açıkça söylemiş olur, açıkça söyleyen gözünü çıkarır (225).
- Юф зиЮр гущыЮал, бэгу зиЮр тЮхъуалэ (216).
İşi olan konuşur, uyuzu olan kaşınır (225).
- Пшъашъэр дэгъумэ, гъунэгъур ишъузышЮэгъу (228).
Kız becerikli ise komşuyu örnek almış (236).
- Джащ фэдэ горэу къычЮкЮын чатэм пиупкЮрэр мэкЮжы, жэм пиупкЮрэр кЮжьрэп язгэЮагъэлр (231).
Kılıcın kestiği iyi olur, dilin kestiği iyileşmezmiş (239).
- ХъакЮми насып Юахъ къыдэкЮ (232).

- Konuk rızkını birlikte getirir (240).
- ХьакІэр бэрэ щысмэ, бысымыр езэщы (232).
Konuk çok kalırsa, ev sahibi sıkılmaya başlar (240).
  - Угу рихьырэр ІэшІу, шІу плъэгьурэр дахэ (237).
Canın çektiği tatlı, sevdiğin güzel (245).
  - Шышхьэр зыблэкІырэм, шыкІэм улымыбэнэжь (241).
Atın başı geçtikten sonra kuyuğunu tutacağım diyerek uzanma (251).
  - Нэм ыльэгьурэр шхьэм ыуас (249).
Gözün gördüğü akla değer (258).
  - КІым пІэ зынимыгъэсыгъэм гъатхэм пІэ фещэи (251).
Toprak kendine dokunduruyorsa elini bahara uzat (260).
  - Уиблагъэ щэгьу-тэгьу умышІы (262).
Akrabanla senli benli olma (272).
  - Зышхьэ нахьи шхьитІу (267).
Bir baş yerine iki baş (277).
  - ХьакІэр шхахэмэ пчъемкІэ маплъэ (269).
Konuğun karnı doyarsa karnıya bakar (278).
  - ХьакІэм икъэкІон ежь иІоф, икІожьын бысымым иІоф (269).
Konuğun gelmesi kendi elinde, gitmesi ev sahibine bağlı (278).
  - Зы хьакІэм зы хьакІэр иджагьу, хьакІитІур бысымым иджагьу (269).
Konuk konuğu istemez, iki konuğuda ev sahibi istemez (278).
  - Чэтэ ихыныр лЫгъэ Іоф шхьакІэ имыгъоу къимых, къызипхырэм щытхьунчъэу имыльхьажь (270).
Kılıç çekmek için yiğit olman gerekse de zamansız çekme, çektiğin zaman hakkını vermeden kınına koyma (280).
  - Пхьунчэр хьадэгъэнчэ языгъэуагъэр (273).
Kızı olmayana ağıt yakılmaz (282).
  - Зыщыгъэси хасэм кІо (278).
Evinde eğit de haseye gönder (287).
  - Дейлэ благъэ уиІэн нахьи, акъыл зиІэ пый (281).
Delî arkadaşın olacağına akıllı düşmanın olsun (291).
  - Узэкъотмэ тамэ къыбгуакІэ (282).

- Güç birliği yaparsan kanatlanırsın (291).
- Молэ мыхъу ІэнэхъокІ 300).
Yarım molla dinden eder (308).
- Цу зимыІэм шкІэ кІешІэ (301).
Öküzü olmayan buzağıyı boyunduruğa koşarmış (309).
- УзшашІэжърэм хъакІапІэ умыкІу (303).
Bilindiğin yere konuk olarak gitme (312).
- Хъэм цуакъэ фэпшІыми зыщешхыкІыжъы (303).
Köreğe ayakkağı giydirirsen ayağından çekip yer (313).
- ШъхъакІо зышкырэр, шъхъэшкыгъо ефэжъы (305).
Onur kıran kendi onurunun kırıldığında görür (314).
- Зигугъу пшІырэр пшІушъхъэ тес (310).
Sözünü ettiğin eşliğinde biter (319).
- Нэбгырищ зыдэщылэм шъэф шыІэжъэп (312).
Üç kişinin olduğu yerde artık giz kalmaz (321).
- Лы фэдэр бэдэд, лы дэдэр зырыз (337).
Erkek gibi olan çokta, erkek olan çok az (346).
- Іоф зыдыуимыІагъэрэ гъогу узыдытемыхъагъэрэ уащымытхъу (338).
Birlikte iş yapmadıklarınla yola çıkmadıklarına güvenme (346).
- Ем ІумыкІагъэм шІур ышІэрэп (373).
Kötüyle karşılaşmayan iyiyi bilmezmiş (381).
- ГушцыІэ лые умыгъэбыбы, цыфыбэр зыщыкІэрэ лыр умыубы (376).
Lafı fazla ucurma, halkın gereksinim duyduğu yığıdi yerme (384).
- Утэшъуагъэр шъом екІы (381).
Şımaranın derisi yüzülür (389).
- Ощх блэкІыгъэм кІакІо лъэпхъыжъэжъкІэ пкІэ иІэжъэп (388).
Yağmur yağdıktan sonra yamçıya bürünmenin bir anlamı olmaz (396).
- Зышъхъэ щымыІэм ищыд хъэмэ ашхы (390).
Sahibi olmayan eşeği kurtlar yer (398).
- ПцІыр ззогъэпцІы пшІошІми зэхэкІыжъы, шъыпкъэр зэпэчыжъэ пшІошІми (390).
Yalanı ne kadar çalışsanda, gizleyemezsin (398).

- Уташгорэр шгом екЫ (404).
Şımaran çizmeyi aşar (409).
- Іапэм щэ къеклокырэ шьодэным шыур кьещэжбы (404).
Parmağa üç kez dolanan sicim, atlıyı evine götürür (409).
- Чэм льякьо шкІэ ыукІырэп (407).
İnek ayağı buzağı öldürmez (412).
- Былымыр осэпс, цыфыпсэр ІэшІу (418).
Mal çığ gibi, can herşeyden üstün (421).
- Махьушэм тесми хьэр ецакьэ (434).
Olmayacak olduğunda deveye de binsen köpek ısırmış (436).
- Лыгьэ напэкІэ фэхыгьэм ихьадэ агьаерэп (436).
Yiğit olanlar için yas tutulmaz (438).

Yukarıda verilen atasözleri seksen dokuz tane olup “iyilik, yiğitlik, eğitim, mal-mülk, şans” gibi birçok çeşitli konular içermektedir. Romanın sosyal konuları içermesi sebebiyle atasözleri de çeşitlilik göstermektedir.

3.3. “Taşdeğirmen” Roman Özeti

“Bitmeyen Umutlar I-II” adlı eserin devamı niteliğinde olana “Taşdeğirmen” , Çerkez ülkesinde Bzeyiko Savaşı’ndan sonra gelişen olayları ve Büyük Çerkez Sürgünü’ne değin geçen zamanda gerçekleşen olayları tarihi bir kurgu olarak ele alan önemli bir eserdir.

Prens soyundan olan Zanelerden Muhamedçeri’nin Anapa kalesinde bulunan topraklarını Türk Sultanına satmasıyla, Türklerin Çerkez topraklarına yerleşmesi zamanla Çerkezleri zor duruma sokar. Bu olaydan elli yıla aşkın zaman geçmesine rağmen Zane Muhammedçeri’nin oğlu Seferbi, olacakları önceden sezinlemiş gibi bu durumu düşünmekte, babasının yaptığı hatayı bir türlü affedememektedir. Zane Seferbi 45 yaşında, prens soyundan gelen eğitim için önceleri verildiği Rus ordusunda yıllarca görev yapar ve Rus ordusundan ayrılmasıyla daha sonra görev

yaptığı Türk ordusundan da zamanla ayrılan bir Çerkezdir. 1829 yılında Rus-Osmanlı Devletleri arasında yapılan Edirne Antlaşması ile Seferbi'nin korkuları gerçekleşmeye başlar. Yapılan antlaşmaya göre yenilen Osmanlı Devleti, Psije'nin solundan Kabartay'a kadar olan Çerkez topraklarını Ruslara bırakır. Bu durum Çerkezler tarafından kabul edilmemekte, yıllarca özgür yaşamış Çerkezler ne Türk ne de Rus egemenliğini kabul etmemektedirler. Fakat on iki boydan oluşan Çerkezlerin, birlik ve beraberlik içerisinde olmayışları; Rusya gibi büyük bir devlet için onları kolay yutulur bir yem haline getirmektedir.

Edirne Antlaşması ile ilgili yayılan dedikodular, Çerkezleri iyiden iyiye rahatsız eder. Bu sırada Ruslar, Çerkezlerin içinden Prens Hançeri gibi yandaşlarını kullanırlar. (Hançeri Tatar kanı taşımasına karşın yıllarca Çerkezlerle yaşar ve Çerkez yaşam tarzını benimsemiş biridir). Hançeri, Ruslarla yaptığı anlaşmaya uyarak onlara Çerkez ülkesinin haritasını çıkararak bir nevi Çerkez ülkesinin anahtarını onlara vermektedir. Bu sırada Çerkez ülkesinde yaşam devam etmekte ölümler ve düğünler yapılmaktadır. Aynı zamanda Nekras Mişk'in ölüm haberi yayılır, cenazeye Seferbi, Seferbi'nin kuzeni Tarık Subaş ve Zanelerin Şapsığ emekçisi Hağur Nurmammed katılır. Cenazede de Edirne antlaşması konuşulur, Çerkezlerin toplandığı her köşe başında bu sorun tartışılır.

Hançeri gibi Ruslarla iş birliği yapan bir başka Çerkez olan Aheçağue Davur, George Afips kalesine Ruslarla görüşmeye gider. Aheçağue'den Çerkezlerle konuşmasını ve Rus egemenliğini kabul etmeleri için onları ikna etmesini isterler. Aheçağue Davur bu durumu Çerkez ülkesinde sözü geçen Şapsığ prensi Zane Seferbi'ye anlatır. Şapsığ kurultayı toplanır ve Davur elçisi olduğu Rusların sözlerini, kurultayda söyler. Fakat yıllarca özgür yaşamış Çerkezler, bu durumu kabul etmezler ve Davur'un üzerine yürümeye başlarlar. Ruslar tarafından elçi olarak gönderilen Aheçağue Davur, Çerkezlerin cevabını iletmesi için Tarık Şubaşı'nın yardımıyla yanına iki kişi verilerek George Afips kalesine gönderilir.

Rusların Çerkez topraklarına girmesiyle birlikte Ruslar tarafından Çerkez ülkesinde bazı yerlere yerleştirilen Kazaklar, Çerkez sorununu görüşmek üzere Bjeduğ'a giden Seferbi ve oğlu Karbatır'ın yolunu keserler. Yaralanan Seferbi, Çerkez sorununun önemini göz önünde bulundurarak Bjeduğ'a gitmek için çıktığı

yoldan dönmez ve Bjeduğ prensi Hançeri'ye konuk olur. Çerkez sorunu çözülene kadar durmayı düşünmeyen Zane Seferbi, bir gün Rus askeri olan arkadaşı Gezar'ın yanına giderken Şapsığ emekçilerini çit kenarında bu sorunu konuşurken görür. Prensleri Zane Seferbi'ye Çerkez sorununun nasıl çözüleceğini soran emekçilere, Zane de aynı soruyla karşılık verir. Şapsığ emekçilerinden Tram aralarından çıkarak birlik ve beraberlik içerisinde olma taraftarı olduğunu söyler. Bunun üzerine Zane Seferbi, Tram'ı yanına çağırır ve birlikte yola çıkarlar. Fakat çok geçmeden yolda gördükleri Rus askerleri nedeniyle Kumatır'a yani köylerine geri dönerler ve Gezar'ın Zanelerin evinde olduğunu görürler. Gezar, Seferbi'ye konuk olur. Seferbi arkadaşı Gezar ile Çerkez sorununu konuşur ve Mareşal Paskeviç ile görüşme kararı alır. Arkadaşı Gezar'ında yardımıyla bir ay geçmeden Paskeviç'ten mektup gelir ve Seferbi oğlu Karbatır ile birlikte görüşmek için Tiflis'e yola çıkar.

Tiflis'e gitmek için önce Anapa'ya oradan Sohum'a Türk gemisiyle giderler. Gemide Seferbi karısının kuzeni Selehur Muhammed ile karşılaşır. Daha sonra Paskeviç ile görüşen Seferbi, Ruslarla aralarındaki ilişkileri sağlamlaştırmak adına oğlu Karbatır'ı Rus ordusuna verir. Fakat daha sonra bu durumdan pişman olur.

Zamanla tüm Çerkez ülkesinde yayılan dedikodulara göre emekçiler, Çerkez ülkesinin birliğini sağlamak için Seferbi'nin yönetici olmasını istemektedirler. Seferbi, Çerkez sorunu söz konusu olduğunda emekçi-prens arasında ayırım gözetmemeye başlar, Çerkez sorununu sosyal sınıf sorunundan üstün tutar. Bu durum emekçilerin onu desteklemesini sağlar. Ayrıca Seferbi diğer prensler gibi emekçilerden uzak durmaz, onlara yardım eder, onlardan biri gibi davranıp onlar gibi giyinir.

Çerkez ülkesine giren Ruslardan rahatsız olan Çerkezler ile Ruslar arasında zamanla kan akmaya başlar. Emekçilerin Rus kalelerine yaptıkları baskınlar bahane edilerek Çerkez ülkesine birçok Rus kalesi inşa edilir.

Seferbi, Çerkez sorununa barışçıl olarak yaklaşır Ruslar ile Çerkezler arasında barış ile uzlaşmaya varılabileceğini düşünür. Fakat Nekras Mişk tarafından Ruslarla görüşmek için gönderilen Tarık Subaş Kazaklar tarafından öldürülür ve Seferbi'nin barış umudu gerçekleşmez.

Zamanla Ruslar, Sohum tarafından Anapa'ya ordu çıkarır. Beş gemi olarak Çerkez ülkesine gelen Rus askerleri arasında Seferbi'nin oğlu Karbatır'da bulunmaktadır. Bu durumu öğrenen Seferbi, oğlu Karbatır'ı Rus ordusuna vererek nasıl bir hata yaptığını anlar ve günlerce eve kapanıp sarhoş olur. Birkaç gün sonra Karbatır, ailesini ziyarete gelir fakat çok kalamadan orduya geri döner. Bu sırada Kazaklar, Biravt ve Çılej adındaki Çerkez köylerini basarlar ve Çerkezler ile savaşı başlatırlar. Bunun üzerine Seferbi, Şapsığ kurultayını toplar ve kurultaya bütün Çerkez boylarını davet eder. Kurultayda alınan karar ile Seferbi, Edirne Antlaşması'nın Osmanlı'daki nüshasının Çerkezler tarafından görülebilmesi için Hağur Nurmammed ve Tram ile birlikte İstanbul'a gönderilir.

Seferbi, Hağur Nurmammed ve Tram Osmanlı'ya gider. Osmanlı kıyılarına indiklerinde Tram yıllar önce Türk tüccarlara satılan sevdiği kızı, Meryem'i hatırlar. Osmanlı Devleti'ne giden Seferbi, Selehur Muhammed aracılığıyla Sultan Mahmut'a mektup gönderir. Ve Seferbi, emekçilerle birlikte Sultan ile görüşmeye gider. Fakat Sultanla sadece Seferbi ile konuşur. Türk Sultanı Seferbi'ye, ona Ruslar tarafından gönderilen mektubu okutur ve onu vatanına geri göndermeyeceğini bir süre Osmanlı topraklarında kalmak zorunda olduğunu söyler. Çünkü Rus hükümeti Seferbi'yi bir tehdit olarak görmektedir. Edirne Antlaşması'nın bir nüshasını alarak Tram ve Nurmammed Çerkez ülkesine geri dönerler.

Çerkez ülkesinde yalnızca Çerkezler değil, Çerkezlere sığınan halklarda yaşamaktaydı. Çerkezlere sığınan bir Rus ailesi olan ve zamanla Çerkez yaşayışını, Çerkez törelerini benimseyip Çerkezleşen Nekraslar bu ailelerden biridir. Öyle ki Nekrasların dedeleri Mişk, Çerkez pşı-fekollerin arasında yapılan Bzeyiko Savaşı'na dahi katılmıştır. Mişk'in oğlu olan Tim ise Çerkez bir kadınla evlenip, oğlu Rıfat'ı da Çerkez törelerine göre yetiştirir. Nekras Tim, Zane Seferbi ile yıllardır dosttur. Aynı şekilde oğulları Karbatır ve Rıfat'ta küçüklüklerinden beri dosttur. Karbatır'ın Rus ordusuna katılması Rıfat'ı da etkiler ve Rıfat babasına sormadan Rus ordusuna katılır. Rus ordusuna katılan iki eski dost ordu da karşılaşırlar fakat Karbatır Çerkezce konuşurken Rıfat Rusça konuşur. Ve Karbatır o zaman Rus ordusuna ait olmadığını bir kez daha anlar.

Bu sırada Rus Çarı Hançeri ile görüşerek Barış istediğini söyler ve Hançeri'nin Çerkezleri ikna etmesini ister. Fakat Rus Çarı söylediklerinde gerçekçi davranmaz Hançeri'yi yalnızca planları için kullanmak ister.

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nde zorla tutulan Seferbi boş durmaz, İngiliz ve Fransız elçilerle görüşmeye çalışır. Seferbi'nin görüştüğü Urkvart, İngiltere'ye giderek haber getirir. Getirdiği habere göre İngiltere, Çerkezlere destek verme vaadini iletir. Ve bu amaç doğrultusunda Seferbi'nin yanında Ceyms ve Longvart'un ona refakat edeceğini söyler.

Urkvart, Seferbi'ye cami cemaatini örgütlemesini ve Rus elçiliğini basmasını söyler. Urkvart'ı dinleyen Seferbi'nin o kargaşa da kısırlar ve birkaç kişi tarafından kaburgaları kırılana kadar döverler. Seferbi bu nedenle yaşamını aylarca hastanede sürdürür. Seferbi hastanede yatarken de boş durmaz. Çerkezlerin tek bir bayrak altında toplanabilmesi için günümüzde kullanılan Çerkez bayrağı olan on iki yıldız ve üç ok şeklindeki bayrağın taslağını çizer ve Selehur Muhammed'e diktirmesini daha sonra ise bayrağı Tram'a ve Hağur'a ulaştırması için verir. Selehur bayrağı diktirir ve Hağur'a ulaştırması için Çerkez ülkesine giden Ceyms ve Longvart'a verir.

Çerkez ülkesinde ise Hağur Nurm Muhammed ve Tram'ın gelişyle kurultay toplanır, Edirne Antlaşması'nın Türkçe nüshası Çerkezlere okunur. Kurultayda okunan antlaşma sonucu Çerkezler savaşmaya karar verirler.

Çerkez ülkesinde yaşam her şeye rağmen devam etmektedir. Seferbi'nin oğlu Karbatır, Nekras Tim'in kızı Marya'yı kaçıtır ve düğünleri olur. Düğünü nedeniyle evinde bulunan Karbatır'ı Seferbi'nin arkadaşı Gezar ziyaret eder ve Seferbi'nin Edirne'ye sürgün edildiği haberini verir.

Seferbi'nin yanından ayrılarak Çerkez ülkesine gelen Ceyms Bell ve Longvart, Şıranduk Berzeç'e konuk olurlar. Şıranduk konuklarını gezdirmek için Şapsığ'a götürürken yolda Hağur Nurm Muhammed ve Tram ile karşılaşırlar. Şapsığ emekçileri konuklarında katıldığı bir kurultay düzenler ve toplantıda Ceyms, İngilizlerin Çerkezlere yardım edeceğine dair söz verir. Adagum'da toplanan Şapsığ kurultay 1 kararıyla Ruslara bir mektup yazılır ve elçi olarak Hağur, Tim ve Tram

gönderilir. Fakat Rus komutanı Velyaminov mektupta yazılanları kabul etmez. Daha sonra Velyaminov önderliğinde Rus ordusu Çerkez ülkesinde baskınlara başlar.

Birkaç ay sonra Çar I. Nikolay oğlu Aleksandır ile Çerkez ülkesine gelir. Fakat Çar, Çerkezler tarafından karşılanmaz. Bu olaydan sonra Rus kalelerinde çarpışmalar başlar ve birçok Rus ile Çerkez kanı akar.

Şapsığ'da kalan Ceyms, bir süre sonra kendine emanet edilen Çerkez bayrağını Hağur'a teslim eder. Psıfabe'de bir kurultay toplanır ve tüm Çerkez boyları tarafından bayrak kabul görür.

Psije ve Labe arasındaki topraklar Çerkezlerin ellerinden bir bir kayar. Labe ırmağını geçen Rus ordusu köyleri yakıp, uygun bulunan yerlerde kale inşa ederek dağa sığınmış olan insanların geri dönme umudunu yok etmekteydi.

Bu sırada Tsey Hatırbi ve Boleteko Şıkultur komşuları olan Mehoşlara, Bağlara düşman eline geçmemiş Çemguylara, Abzahlara, Şapsığ ve Nathuaylara, Bjeduğlara giderek kurultay için çağırıp, Çerkez birliğinin sağlanması için çabalar.

Bu sırada Rus subayı Zass, Çerkezleri korkutmak için Çerkez kafalarını bahçesindeki kazıklara diktirip, bazı kafataslarını alkole yatırıp Almanya'ya kadavra olarak göndermekteydi.

Kazıklara asılan başlar Beğos önderliğinde birkaç Çerkez atlısı General Zass'ın birliğine saldırarak onlardan alıp Tsey ve Boleteko'ya getirir. Ve kısa bir törenle başlar toprağa verilir.

Diğer yandan Pşahе vadisinde toplanan kurultaya Kabartaylar hariç tüm Çerkez boylarından temsilci gönderilir. Kurultayda Ruslarla bütün ticari ve insani bağın koparılıp, ülkelerini kanlarının son damlasına kadar savunacaklarına dair Çerkezler söz verir.

Bu sırada Bjeduğ prenslerinden olan Hançeri, Çarın yalan barış söylemlerinin farkına varır ve Rus Çarının arkasından söylenmeye başlar. Hançeri'nin bu söylemleri Rus Çarına ulaşır ve Bjeduğ Prensini zehirlenerek öldürülür.

Çerkez ülkesinde olduğu gibi Kafkasya'da birçok ülke Rusya ile savaş içerisindedir. Bu devletlerden birisi de İmam Şamil komutasındaki Dağıstan'dır. Dağıstan'daki Rus askerlerinin bir kısmının Çerkez ülkesine gönderilmesi ve Dağıstan ordusunun rahat nefes alabilmesi için Şamil planlar yapar. Bu plana göre Naibi olan Muhammed Emin Çerkez ülkesine giderek Çerkezleri ayaklandırıp Rusya ile şeriat savaşına girmelerini sağlamalıdır. Böylelikle Dağıstan cephesindeki Rus asker sayısı azalır, Dağıstan'ın ise bu durumdan kazanç sağlaması plan dâhilindedir. Bu plan doğrultusunda Muhammed Emin önce Kabartay bölgesine gider. Fakat Ruslarla iyi ilişkiler içerisindeki Kabartayların şeriat savaşına katılma ihtimallerinin olmadığını Naip kısa sürede anlar. Ve önce Besleney'e oradan da asıl planlarını gerçekleştireceği Abzah topraklarına gider. Abzahlar, Naip Muhammed Emin'in dini söylemlerine inanıp, şeriat savaşına katılacaklarını daha ilk günlerden belirtirler. Camide Tsey Hatırbı'den söz alarak konuşmaya başlayan Naip Muhammed Emin, Abzahlar tarafından Allah'ın elçisi olarak görülmeye başlanır. Abzahları zamanla etkisi altına alan Naip, Abzahlardaki emekçi çoğunluğun olduğunu fark eder ve prensler hakkında kötü söylemlere başlar. Emekçilerin özgür olma isteklerini kullanarak Naip, prenslerin elindeki yönetici vasfını ele geçirir. Bu durumu Abzah prenslerinden Tsey Hatırbı'nin hiç hoşuna gitmez. Karbatır, babası Seferbi'nin yokluğunda onun yapacağı Çerkez birliğini sağlamak düşüncesini gerçekleştirmek için çalışır. Bu amaçla Abzah prensi Tsey Hatırbı'yi görmeye giden Karbatır, yolda Abzah kurultayına tanık olur. Kurultayın başındaki Naip, Yusuf Efendi'yi Ruslarla iş birliği yapma suçundan yargılar ve uçurumdan atılmasına karar verir. Bu zulme tanık olan Karbatır, Naip'e karşı durmaya karar verir. Daha sonra yoluna devam eden Karbatır yol arkadaşları olan Şapsıg emekçileri Hağur ve Tram ile Tsey Hatırbı'ye konuk olurlar ve Hatırbı'ye daha önce gelmiş olan Nekras Tim'de oradadır. Çerkez sorununa çözüm bulabilmek için çareler ararlar, bu sırada Naip'in zulmünden de bahsedilir.

Çerkez ülkesinde düğünden çok cenaze yapılmaya başlar. Öyle ki kadınlar yas elbiselerini çıkaramaz. Çerkez ülkesinde mutluluğun kanadı kırılır.

Bu sırada Naip giderek güçlenir. Abzah'da bir devlet yönetimi gibi mahkemeler kurdurup burada şeriat ile yargılama başlatır. Mahkemeler için cami,

medrese, adliye binası yaptırır. Ayrıca Abzahlarla birlikte yanına Berzeç Şıranduk prensliğindeki Vubıhlar 'ı da alır. Bu süreçte Naip'in önündeki tek engel Şapsığ prensleri olan Zanelerdir. Naip, Zaneler hakkında iş birlikçi olmaları, eski Rus askerleri olmaları yönünden dedikodular yayarak onların Çerkez lideri olamayacağını öne sürmektedir.

Diğer yandan Rusya'ya karşı Türkiye, İngiltere, Fransa ve Sardunya birleşerek Kırım Savaşı 'nı açar. Bu savaş nedeniyle Rus gemileri Çerkez kıyılarını terk etmek zorunda kalır. Savaş sırasında Türk ordusuna çağrılan Seferbi, önce Batum'da daha sonra Anapa'ya kaydırılan Türk cephesi'nde yer alır. Anapa'ya kaydırılan ordu sayesinde yıllar sonra Seferbi, vatanına kavuşur.

Bu sırada Rus ordusunda görev yapan ve Kırım Savaşı'na katılacak olan Nekras Rıfat, oğlu Aleksi'yi baba evine bırakır.

Türklerin savaşta ilerlediği Sohum'da Ömer Paşa, Çerkezlerin desteğini istemek için Seferbi ve Muhammed Emin ile görüşmek ister. Fakat Seferbi hasta olduğu için görüşmeye gidemez ve oğlu Karbatır'ı gönderir. Karbatır, Muhammed Emin'in Türk paşası tarafından çağırılmasını uygun bulmadığını açıkça belirtir ve Çerkezlerin desteklemeyeceğini söyler. Karbatır'dan sonra Muhammed Emin ile görüşen Ömer Paşa, Naip'i ikna eder ve Abzahların Türklere destek vermesini sağlar. Ayrıca Ömer Paşa tarafından Naip'e altın madalya verilir. Türklerle iyi ilişkiler içerisinde olan Muhammed Emin, Abzah prenslerinden Tsey Hatırbi gibi birçok Abzah prensinin ve Nekras Tim'in öldürülmesi için Türk paşasına mektup yazar. Naip, mektubu götürmesi için Tsey Hatırbi'yi görevlendirir. Naip'e güvenmeyen Tsey mektubu okur ve Muhammed Emin'in yaptığı alçaklığı tüm Abzah'a duyurur. Abzah prensleri ayaklanarak Muhammed Emin'i öldürmek için evini basarlar. Bu sırada Muhammed Emin, Abzah prenslerinden kaçarak Nekras Tim'in evine sığınır. Günlerce Abzah prenslerinin etrafını sardığı Nekras Tim'in evinde kalan Naip Muhammed Emin, Abzah emekçileri tarafından kurtarılır.

1826 yılında Kırım Savaşı biter. Muhammed Emin'in yaptıkları unutulur. Fakat Seferbi ve Muhammed Emin hala birbirlerine karşıdır. Muhammed Emin bir süre sonra Türkiye'ye giderek bir mektupla geri döner. Mektupta Türkler, Macarlar,

İngilizler, Türkiye’de yaşayan Çerkezler, Fransızlar ve Avusturyalılarından oluşturulmuş dört bin kişi kadar askerin Çerkezlere yardım için gönderileceği yazmaktadır. Fakat mektupta yazanlar birer kuru vaatten öteye geçmez.

Bu olanlardan bir süre sonra Muhammed Emin, Nekras Tim’i Seferbi ile görüşme talebi için Şapsığ topraklarına elçi olarak gönderir. Seferbi, görüşmeyi kabul eder. Görüşmede Seferbi, Muhammed Emin’in kendi topraklarına Dağıstan’a dönmesini söyler. Muhammed Emin, Seferbi’nin sözleri üzerine onurunun kırıldığını söyler ve kamasına eli uzanır. Seferbi ise onu Tuapse’ye çağırır. Tuapse’de Muhammed Emin komutasındaki Abzahlar ile Seferbi komutasındaki Şapsığlar savaşır. Bu çarpışmadan Şapsığlar galip olarak çıkar. Birçok Çerkez kanı iki liderin anlaşmazlığı yüzünden boşuna akmış olur. Savaştan bir süre sonra Seferbi, General Filipson ile görüşmeye gider. Kurultayda alınan karara göre Çerkezlerin Rus Çarı ile barışmak istediğini mektupla bildirir. Fakat Çar uzlaşmaya varmaz ve Çerkez ülkesini işgal edeceği kararını bir kez daha kesinleştirir.

Urkvart, Lapinski, İsmail Bey ve eşi Huri Hanım iş birliğinde Çerkezlere Türk bandıralı Aslan ve İngiliz bandıralı Kanguru adında iki gemi elbise, yiyecek ve içecek taşımak üzere görevlendirilir. Bunu duyan Rusya, Rus elçisi Butanev ‘i bu durumu engellemesi için gönderir ve elçi aynı gün Reşit Paşa ve genelkurmay ile görüşür. Fakat Türk hükümeti bu durumu üstlenmez ve Butanev’in soruşturması sürerken gemiler limandan ayrılarak Çerkez ülkesine yol alır. Gemiler Çerkez ülkesine yanaştığında Seferbi önderliğinde binlerce insan limanda beklemektedir. Bekleyenlerin arasında yıllar önce Meryem adındaki sevdiği kızı kaybeden Tram’da vardır. Tram’ı gören Meryem, Osmanlı topraklarındaki adıyla Huri Hanım kendi tutamayarak Tram’a sarılır. Bir süre konuşup dertleşirler. Huri Hanım yıllardır görmediği vatan toprağını gemiden indiği an eğilerek öper.

Diğer yandan gemi ile getirilenler yalnızca yiyecek ve giyecek ile sınırlı değil, bunların arasında 300 kadar Polonyalı paralı asker de mevcuttur. Seferbi, gelen asker sayısının az olduğunu belirtir fakat Lapinski 600 kadar daha askerin geleceğini söyler. Yine bu da Çerkezleri kandırmak için söylenen boş vaatlerden biridir. Şapsığların Ruslara karşı kurduğu birliğe yalnızca Lapinski’nin birliği değil,

Şapsıglardaki 57 Polonyalı esir ve Rus ordusundan kaçarak ormana sığınan 60 askerde katılır.

Bir süre sonra kendilerini karşılamayan Muhammed Emin'i görmek üzere Ceyms ve Lapinski Hağur'un refakatinde Abzah'a gitmek üzere yola çıkar. Bu şekilde iki Çerkez liderininde yanında olduklarını göstermek istemektedirler.

Bu sırada Rus ordusunun Psije'yi geçmiş, Adagum'da köprü kurdukları haberi gelir. Bunun üzerine Çerkezler savaş hazırlıklarına başlarlar.

19 Nisan 1857 Çerkez, Polonyalı, Macar, Leh, Türk, İngiliz ve Ruslardan oluşmuş karma piyade birliği sürünerek ormandan çıkarak Rus birliğine yaklaşır. Her iki ordunun karşılaştığı çarpışmada Huri Hanım ölür. Rus ordusu ise ırmağın karşısına kadar sürülür.

Barut sıkıntısı çeken Abzahlar için Muhammed Emin, yardım almak için gittiği Osmanlı topraklarında tutuklanarak Şam'a götürülür. Fakat Naip oradan kaçarak kısa sürede Çerkez ülkesine geri döner.

Diğer yandan Seferbi, Tsey Hatırbi, Tim ve Cymes Bell, İngiltere parlamentosu ile görüşmek için İngiltere'ye giderler. İngiltere parlamentosu Çerkezlerin haklı seslerini dünyaya duyurmak için iyi bir araçtır. Bu nedenle Seferbi, İngiltere parlamentosunda konuşma yapar ve büyük alkış alır. Bu olay kısa süre içerisinde İngiliz basınına da yansır.

1859 yılında Çerkezler, Ruslarla yapılan savaşlar yetmiyor gibi veba gibi hastalıklarla da savaşmaya başlar, bazı Şapsıg ve Abzah köyleri tamamen yok olur. İnsan hastalıklarına hayvan hastalıkları da eklenir, birçok ölüm yaşanır. Bu sürede Rus ordusu Psije ve Laba'yı geçer. Çerkezlerin İngilizlerden beklediği yardım ise gelmez.

Çerkez ülkesinde iki liderin olması birlik ve beraberliğin sağlanmasını engellerken, Cymes ise ikili oynayarak liderin arasındaki anlaşmazlığın giderek büyümesine neden olur. Zamanla Seferbi gerçekleri görmeye başlar, İngilizlerin, Fransızların, Polonyalıların ve Türklerin tek amaçlarının kendi çıkarları olduğunu fark eder. Çerkez sorunu, Çerkezlerin yok oluşu devletler için önemli değildir. Bu

durumun farkına varan Seferbi, Rus ordusu ile barış yapmanın yollarını aramaya başlar. Bu sırada Lapinski'nin ordusunu alarak Şapsıg'dan gitmesini ister. Lapinski ise bu durumda ordusunu da alarak Naip'in yanına Abzah'a gider.

Bu sırada Muhammed Emin'e Şamil'den mektup gelir. Şamil Dağıstan'da başarısız olmuş, Çerkezleri kullanarak cephelerindeki Rus asker sayısını azaltmaya çalışır. Bu durum üzerine Muhammed Emin ve Lapinski birlik olarak Çerkezlerin barış yapmasına engel olmaya karar verirler.

Seferbi, Tsey Hatırbi ile görüşmek için Abzah'a gittiği bir gün Muhammed Emin'e haberi gider. Ve Naip tekrar Seferbi ile görüşme talep eder. Görüşme sonucunda her iki Çerkez lideri de Ruslarla barış kararında mutabık kalırlar. Kısa bir süre sonra Muhammed Emin'le görüşmeye giden Türk elçisi Turgut Bey ve Cymes'e Ruslarla barış yapılmayacağını yazdığı ve Türk paşasına gönderilecek olan mektubu verir. Cymes Naip'in ikiyüzlülüğünü Seferbi'ye göstermek için çıktığı yolda Muhammed Emin'in Ruslarla barıştığı haberini alır. Muhammed Emin'in bu kararının nedenlerinden biri Şamil'in teslim olmasıdır. 20 Eylül 1859'da Muhammed Emin, Ruslara teslim olur.

Abzahlarla barışan Rus hükümeti, Şapsıglarla barış yapılmasını kabul etmez. Ve Şapsıglar, kurultayda savaşa devam etme kararı alır. Dağıstan ile Rusya arasındaki savaşın bitmesi Çerkez cephelerindeki Rus askerlerinin artmasına ve Çerkezlerin daha zor şartlar altında savaşmalarına neden olur. Savaş devam etmekteyken General Filipson'dan Seferbi'ye bir mektup ulaşır. Mektupta eğer teslim olur ve Çerkezler Rus egemenliğini kabul ederlerse barış yapacakları yazmaktadır. Fakat Seferbi böyle bir durumu onuruna yakıştıramaz ve kabul etmez.

Diğer yandan Seferbi Çerkez birliğini sağlamak için Çerkez Özgürlük Meclisi'ni kurmaya karar verir. Fakat meclisin kurulması için yaptığı yolculukta yaşlı vücudu daha fazla dayanamaz ve 27 Eylül 1859'da Muhammedçeri oğlu Zane Seferbi son nefesini verir. Oğlu Karbatır ise babasının kurmak için çalıştığı 17 Haziran 1861'de Çerkez Özgürlük Meclisi'ni kurar. Merkezi Tuapse olan meclisin başkanı Zane Karbatır, meclis başkan yardımcısı Berzeç Şıranduk, ordu komutanı Tsey Hatırbi olur. Çerkez Özgürlük Meclisi Temsilcileri birçok Rus yetkili ile

görüşmelerine karşın Rus Çarının yanıtı değişmez ve Çerkezlerin Çarın egemenliğini kabul etmelerini söyler. Bu sırada Çerkez Özgürlük Meclisinde liderlik yarışı başlar ve zaten bir araya gelemeyen Çerkezler yeniden bölünmeye başlarlar. Meclisin başkanı olarak seçilen Tsey Hatırbi, Çar ile ortak bir yol bulmak yerine Çerkezlerin sonunu getirecek olan savaşı seçer. Savaş devam etmekteyken Çerkezlerin Rusya tarafından Türkiye'ye sürgün edileceği dedikoduları dolaşmaya başlar.

11 Ekim 1861 'de Rus Çarı yeniden Çerkez topraklarına ayak basar. Boletiko, Hajemiko, Hağur gibi yaşlılarla birlikte 100 kadar genç atlı üst tarafta, kalan iki-üç yüz kadar atlı yolun karşı tarafında olmak üzere birçok Çerkez Rus Çarını karşılamaya gider. Boletiko liderliğindeki Vubıhlar, Rus Çarı ile barış yapmak istediklerini, egemenliğini kabul ettiklerini ve vatanlarından sürgün edilmek istemediklerini bildirir. Rus Çarı bu durumu olumlu karşılar. Daha sonra Abzah topraklarına giden Çar, egemenliğini kabul ederlerse barış yapacaklarını söyler. Fakat Tsey, başkanlığındaki Abzahların kanlarının son damlasına kadar savaşıacaklarını söyler. Çar ise söylediklerini için pişman olacaklarını ve Osmanlı topraklarına sürüleceklerini söyler.

Bu olaydan bir süre sonra Yevdamikov'un ordusu güzel sonbahar günlerinden yaralanarak Şhaguşe ırmağını geçer. Rus ordusu karşılaştıkları köyleri yakmakta, kaçan insanlar dağlara, ormanlara sığınmakta, malları-mülkleri yağmalanmakta, henüz kaldırılmamış olan ekili alanlar çiğnenmektedir.

Bu sırada evlerinden göçmek zorunda olan insanlar kağnılarda hasta, yaşlı, çocuk ve cesetlerle diğer Abzah köyelerine giderler. Kafilerle karşılaşan Tsey'e Tabeşlerin ninesi ve Jambot Ruslarla barışmadığı ve onları bu duruma sürüklediği için kızar. Söylenen sözlerden onuru kırılan Tsey Hatırbi tabancasındaki kurşunla intihar eder ve cesedi uçurumdan düşerek dereye yuvarlanır.

Diğer yandan savaş devam etmekte Çerkez ve Rus kanı akıtılmaktadır. Savaş alanında ilginç sahneler yaşanmaktadır. Savaş esnasında evinde oturmayı kendine yediremeyen Nekras Tim, torunu Alimbek'i de yanına alarak Çerkez cephelerinde savaşa katılır. Savaşta Rus ordusunda yer alan Rıfat oğlu Alimbek'i yanlışlıkla öldürecekken torununu korumak için giden Nekras Tim Rus askeri kıyafetli oğlunu

arkası dönük olduğu için tanıyamaz ve kılıcını sırtına indirir. Bu sırada oğlunu öldürdüğünü gören Nekras Tim olanlardan yakınarak bağırırken bir Kazak atlısı tarafından kellesi uçurular. Ne yapacağını bilemeyen Alimbek babasını son nefesini verirken görür. Rıfat son nefesini verirken tüm Çerkez ülkesinden özür diler ve ruhunu teslim eder.

Çerkezler artık yaşamak için tek yolun Osmanlı toprakları olduğunu düşünerek kıyıya doğru yol alırlar. Bu sırada savaş halen devam etmekte ve cephelerde sayısız Çerkez can vermektedir.

Hağur Nurmammed'in söylediği şu sözler durumu özetler niteliktedir:

“Özgür kuş olmakla kaba Çerkez yiğitliği, kıskançlıkla, gururluluk, bunların arasına bir de İslam dini eklendi, baskın çıktı, liderler arasında birlik ve beraberlik sağlanamadı. Rusya-Türkiye taş değirmeninin arasına Çerkezleri döktüler, değirmende öğütüyorlar.”²⁷

22 Şubat 1864'te Şapsığ, 7 Mart 1864'te Vubih toprakları işgal edilir. 21 Mayıs 1864'te ise Rus ordusu Rus-Kafkas Savaşlarının zaferle sonuçlandığını ilan eder. Milyonlarca Çerkez anavatanlarından insanlık dışı şekillerde Osmanlı topraklarına sürülür.

3.3.1. “Taşdeğirmen” Adlı Eserde Geçen Atasözleri

Meşbaşe İshak'ın “Taş Değirmen” adlı romanında geçen atasözleri Çerkezce-Türkçe olmak üzere iki dilde verilmiş olup eserde geçtiği sayfalar parantez içerisinde belirtilmiştir.

– ШЫШЪХЪЭР БЛЭБГЪЭКІЭУ ШЫКІЭМ УЛЪЭТХЪОЖЪКІЭ ШІУАГЪЭ

иІЭЖЪЭП (15).

Testi kırıldıktan sonra çocuğu dövmenin anlamı yok (2).

²⁷ İshak Meşbaş'e, **Taşdeğirmen**, Çeviren: Mevlüt Atalay. (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2002), s. 694.

- Хы нэпкъым утесэу хым ухэмыплъэн плъэкІыщтэп (15).
Deniz kıyısında oturursan, denize bakmadan yaramazsın (2).
- Узэкъотмэ упыт, узэкъо-мытмэ узэтезыгъ (15).
Birlikteysen güçlüsün, yalnızsan ezilmeye mahkûmsun (2).
- Гупшысэр къакІо хъумэ, пэрэохъу уфэхъуныр хъэрам (16).
Rahatlama zamanı geldiğinde rahatına engel olmak haram (4).
- Гъунэгъу чыжъэ нахыи, гъунэгъу благъэр нахыишІу (17).
Yakın komşu, uzak komşudan iyidir (4).
- Зышгъхъэ щымыІэм ищыд хъэм ешхы (22).
Sahibi olmayan eşeği köpekler yer (9-540).
- Кушгъэ зыфашІыгъэу, бэн зыфамытІи щыІэп (26).
Beşiği yapılmayan, mezarı kazılmayan kimse yok (12).
- Узщыгугъэрэр уидэогъу (67).
Dabak sevdiği deriyi taştan taş vurar (47).
- ХъакІэ къакІо щыІэ шгъхъакІэ, хъакІэгъэкІожь щыІэп (73).
Konuğun gelmesi kendi elinde ama gitmesi elinde değil (53).
- ХъакІэм ишырэ имашІорэ (73).
Konuğun atı ile ateşi her zaman hazır olur (53).
- СишІушІэ симыгъо (74).
İyilik yaptım, kötülük olarak karşılaştım (54).
- Уижъ гъашІуи, уинахыкІэ шІу лъэгъу
- Үаşlına değer ver, küçüğünü sev (57).
- Уанэм исым изытет шым хэошІыкІы (79).
Eğerde oturanın duygularını at hisseder (58).
- Шыукъамыщ тхъапэм жбы еубыты (82).
Kamış yarpağı rüzgâr tutuyor (60).
- Хэти итэкъэжъ илъэчІэжъ (85).
Herkes için kendi küllüğü saray (62).
- Зифедэ хэльым ытхъакІумэ чаныщт (86).
İhtiyacı olanın kulakları keskindir (63).
- НэбгыритІум азыфагу дэльыр ящэнэрэмкІэ шгъэфэп (89).
İki kişinin bildiği sır sayılmaz (66-215).

- Зигугъу ашIрэр пчъэшъхъаIу тес (94).
Sözünü ettiğin eşiginde biter (70-106-244-408).
- Къом адыгэ уанэ теолъхэмэ, шыу хъурэп (100).
Domuza eğer vurmakla at olmaz (75).
- Хъэм ыкIэ утеуцомэ кыюцакъэ (112).
Kuuyugunu basarsan köpek ısırır (85).
- Гупшысэм пшысэмэ уахещэ (113).
Düşünmek insanı amaçlarına ulaştırır (86).
- Делэм уIумыкIэу лулэ нэкI укIэшъуцтэп (121).
Deliyile karşılaşmazsan tütünü olmayan piroyu ağzına almazsın (92).
- УзыгъэтIысрэм уиубыжърэп (125).
Seni oturtan arkandan konuşmaz (95).
- Тикъамэ тIо кбитэшъумыгъэх, тигущыIэ тIо къэтэшъумыгъаIу (127).
Kamamızı kınından iki kez çekmeyelim, sözü iki kez söylemeyelim (97).
- Игъо къэмысэу уисэ кымых (127).
Zamanı gelmeden kamanı çekme (97).
- Тыр IэшIу, ныр шъоупс (128).
Baba tatlı, ana babadan tatlı (97).
- Дэгум ыIонрэ ышIэнрэ егъоты (146).
Sağır uydurur söyler (113).
- Iэнтэгъупэм уецэкъэжъкIэ унэсыжъынэп (148).
Dirseğini ısırarak istesen de artık yetişemezsin (114).
- Махъшэм тесми хъэр ецакъэ.
Deveye binmiş olsan bile şansın yoksa köpek ısırır (121-407-463).
- АджалитIу зыщымыIэкIэ, а зы лIэгъум лIыгъэ халъхъ (165).
İki ecel olmadığına göre o tek ölüşün de yiğitlik olsun (128).
- Уипый ыгу шIу пфильыцтэп (167).
Düşmanın olan senin için iyilik düşünmez (131).
- ЛышIум къо дэй кыыхэкIрэп (175).
İyi insanın kötü oğlu olmaz (137).
- Лыгъэм гугъэр ерэгъус (194).
Umut ile yiğitlik bir arada bulunsun (151).

- ТылЫн, е тылІэн (218).
Ya erkek (yiğit) oluruz ya ölüyoruz (172-173-235-264-276-515-516-568-660).
- Чэтыу зэрымыс унэм цыгъо щэджэгу (224).
Kedi olmayan evde fareler cirit atar (178-581).
- Хэт иуни чэм лъакъу, тэ тиунэ дышгъэун (273).
Bana dokunmayan ылан bin yıl yaşasın (222).
- Къэплъфыгъэм уишхыжъышт (281).
Doğurduğun seni yer (227).
- УмакІэмэ утхъамыкІ (293).
Azsan yoksulsun (239-515-618).
- Адыгэ мытыгъорэ аргъой мыцакъэрэ шыІэп (331).
Isırmayan sıvrisinek ile hırsızlık yapmayan Adige olmaz (272).
- Зиш госмэ яорэд къеІо (355).
Kime uşaklık ederse onun türküsünü söyler (293).
- Гъунэгъур унэгъу, ащ игъунэгъур гъунэгъу (358).
Komşu komşudur, komşunun komşusu da komşudur. (296).
- Блэгъэ чыжъэ нахъи гъунэгъушы (358).
Yakın ya da uzak, iyi komşu dünyaya bedel (296).
- Зы шъхъэ нахъи шъхъитІу (359).
Bir elin nesi var (296).
- ШъхъакІо уимыІэу лы ухъуштэп (398).
Onurun yoksa adam olamazsın (330).
- ШъхъакІо зышхрэр шъхъэшхыгъо ефэжъы (398).
Onuru kırılmış olan baş üyecek zaman bulur (330-445).
- Зышъхъэ уасэ фэзымышІыжърэр осэнчъэ (398).
Kendi değerini bilmeyen beş para etmez (330-545).
- ШъхъэкІомыдэр кІодыгъошы (398).
Gururu olmayan çabuk yok edilir (330).
- Еми шы хэль (399).
Kötülükte bile bir iyilik vardır (331).
- Зы шъхъэ нахъи шъхъитІу (399).
Akıl akıldan üstündür (332).

- Псэр аты, напэр ащэфы (401).
Can verilir, gurur (onur) satın alınır (333).
- Лъапсэ зимыIэ чыгрэ шъэогъу зимыIэ цIыфрэ (406).
Kökü olmayan ağaçla, arkadaşları olmayan insan birdir (338).
- Шъэогъу зэгъэгъоти бгъотыгъэр гъэгъунэ (406).
Arkadaş edin, edindiğin arkadaşları koru (338).
- Зэфэмыдэ зедашъорэп, зэмышъогъу зэдэуджрэп (421).
Tencere yuvarlandı, kapağını buldu (353).
- ЦIыфыр апчым фэд (462).
İnsan cam gibidir (389).
- ПакIэм кымыхыгъэр жакIэм кыыхыжыщтэп (463).
Büyüğin yarmadığını sakal yarmaz (389).
- Тесым ыгу мыплъэмэ, шым ылъэ кIэкIрэп (466).
Binicinin kalbi bakmazsa at gitmez (392).
- Тым ихабзэ къом ишапхъ (470).
Babanın huyu oğluna da geçer (396-476).
- Къо укIыгъэм сэшхо хасэжърэп (495).
Öldürülmüş domuza kılıç sokulmaz (419).
- А зы Iугъор онджэкъым Iо икIыжърэп (503).
Duman aynı ocaktan iki kez çıkmaz (428).
- Псым ытхъалэрэр орзапэм етхъо (505).
Suya düşen yılanı sarılır (429).
- Шъыпкъэр пкъэу, пцIыр цIэлыгъо (519).
Gerçek sert, acımasız; yalan ise kaygandır (441).
- Хымахъэр кыихы, унахъэр изыфыгъэм (523).
Yaban köreği gelince ev köreğini kovdu (445-524).
- ШъхъакIо зышхрэр шъхъэшхыгъо ефэжы (524).
Onuru kırılan baş yemek için zaman bulur (445).
- Шъыпкъэр искIыгъ пIоми кыпшIоуцу, пцIыр згъэуцугъэ пIоми,
уапашхъэ къефэжы (536).
Gerçeği yere serdim desen de önünde dimdik dikildiğini görürsün (455).

- Мыдэгум зэхихрэр кИлотыкЫжбын, мынэшбум, ыльэгьурэр ылотэжбын (547).
Sağır olmayan duyduğunu, kör olmayanda gördüğünü anlatır (463).
- Чэтыр зэраукЫщтыр льябжэкІэ кычІеупхъукЫ (558).
Tavuk öldürüleceği çukuru tırnaklarıyla deşer (472).
- Урысым ыгу непэ блэ зэокЫ (591).
Rus'un düşüncesi günde yedi kez değişir (499).
- ХапІэ кыхэпхыным, унэ пшыным ыпэкІэ, гьунэгьур кыхахы (606).
Ev yarmadan önce kiminle komşu olacağını öğren.
Komşu ile pantolon (512).
- Щэм ыстыгьэр псым епцэ (613).
Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleterek yer (519).
- УмылІэжьми чэтыу хьаджэ плъэгьун (620).
Ölmezsen hacı kedi ile de karşılaşırısın (525).
- Кьор тым ишапхь (627).
Oğul babanın örneğidir (532).
- МэшІончъэу лы агъажьэрэп (629).
Ateş olmadan et pişirilmez (533).
- Псым ыхьрэр уарзэм етхьо (633).
Suya düşen yılanı sarılır (537-583-640).
- Къамыщ тхьапэм жьы еубыты (654).
Saz yarpağı rüzgâr kesiyor (556-667).
- Шыблэ гьогьо мафэр ошхынчъэпщтын (655).
Şimşek çakan yer, yağmursuz olmaz (557).
- Зыгу кІодырэм иш чъэжьрэп (659).
Umut tükenirse at koşmaz (560).
- УимыкІ,уимыс, уисэуи, сыкъимыгъэхьажь (694).
Pişir, taşır, aç kalma, bir lokma da yeme (592).
- Зы шьхьэ нахьи шьхьитІу (705).
Tek kişi olmaktansa iki kişi olmak daha iyidir (600).
- Унэ кьелэрэм ыпсэ еІэжь (717).
Gözüne el uzatanın canını al (611).

- КЪОМ ТЫР КЪЕГЪЭШЪЫПКЪЭЖЪЫ (785).
Oğul, babanın kopyasıdır (673).
- ЦЫФ ЦТАГЪЭМ ЗЫЗЫМЫШІЭЖЪРЭ КІУАЧІЭ ЗЫХЕГЪОТЭЖЪЫ, КЪЫПӘКІАФЭРЭР РЕУТЫ, РЕКІЫКІЫ (803).
Korkan insan kendinde olağanüstü bir güç bulabilir, önüne çıkanı çiğneyip geçer (688).
- БГЪЭР БЭРЭ ОМЭ, ЫТАМЭ ЗЭПЭУТЫ (804).
Kartal, kanadıyla fazla vurursa, kanadı kırılır (689).
- ГЪУЧІЫМ МЫПЛЪЫКЪОЖЪЫФӘКІЭ ТЕУ (819).
Demiri soğuyuncaya kadar döv (702).

Yukarıda geçen atasözleri seksen dört tane olup “birliktelik, zaman, onur, yiğitlik, umut, vatan, cesaret, düşman, Rus ırkı” gibi çeşitli konular içermektedir. Özellikle bu romanda Çerkes-Rus savaşlarının olması bakımından “yiğitlik, cesaret ve birliktelik” ile ilgili; Büyük Çerkes Sürgünü’nün olması dolayısıyla “vatan sevgisi”; Çerkez Özgürlük Meclisi’nin kurulması sebebiyle “birlik-beraberlik” konularındaki atasözlerine oldukça sık rastlanmaktadır.

3.4. “Sürülenler” Roman Özeti

“Taşdeğirmen” adlı romanda Çerkezlerin başlarına gelenler Şapsığ ülkesi ve Zane Seferbi kahramanlığında anlatılırken “Sürülenler” adlı eserde ise bu olaylar Abzahların gözünden anlatılmaktadır. Abzah ülkesinde bir süre liderlik yapmış Şamil’in Naip’i Muhammed Emin’in Ruslarla barış yapması olayı ile başlar. Sürgünden önceki olaylardan başlayarak Çerkez Sürgünü ile gerçekleşen olaylarla devam eden kitap diğer kitaplarda da olduğu gibi tarihi bir kurgu olma özelliği taşımaktadır.

Şamil’in Naip’i Abzah diyarına göndermesinden 10 yılı aşkın zaman geçer. Rus ordusu marşlar söyleyerek Abzah diyarlarına yerleşir. Naip, Hase kurultayının toplanarak atılacak adıma karar verilmesini ister. Bu sırada Şamil’in tutsak düştüğü haberi ulaşır. Buna karşın Şamil hiçbir baskıya uğramaz, tutsak düştüğü Ruslar

tarafından onurunu kıracak bir davranışta bulunulmaz. Şamil'e karşı Rusların saygılı davranışı Naip'in Ruslarla barış yapma kararı almasına sebep olur. Fakat Abzah diyarından nasıl ayrılacağına bir türlü karar veremez. Naip, bu düşüncelerini hayata geçirmek için yardımcılarında Mırzabeç'i yanına alarak General Filipson ile görüşmeye gider. Görüşme sonunda alınan karara göre Abzahlar ile Ruslar arasında yazılı bir antlaşma yapıp, Naip Rusların koruması altında Abzah diyarından ayrılmalıdır. Abzahlarla Ruslar arasında yapılan antlaşmaya göre Abzahlar Rus egemenliğini kabul edip, Rus yöneticilerin sözünden çıkmayıp topraklarındaki Rusları iade edeceklerdir. Antlaşma her ne kadar tüm Abzahlar tarafından kabul görmese de çoğunluğun Muhammed Emin'i dinlemesi sonucu kabul edilir. Antlaşmadan sonra Naip, ailesini Çerkez ülkesinde bırakarak Abzah ülkesinden ayrılır. (Filipson ile yaptığı görüşmedeki şartlardan biri de budur.)

Bu sırada Abzah köylerinden biri olan Tambiyhable'de barışın yapıldığı tellallar tarafından duyurulur. Abzah'da yıllar önce ölmek üzere olan bir Rus kadının ellerinden alarak evlat edindiği Nat Nat adını verdiği kızıyla birlikte yaşayan Beçir, kızının kendisini karşılamamasından bir terslik olduğunu anlar. Yapılan antlaşmaya göre Ruslara verileceğini duyan Nat Nat, bir Rus olduğu için korkar, yıllardır ailesi bildiği bu insanlardan ayrılacağı için üzülür. Bu konu dedikodu olarak Abzah diyarında dolaşırken bir gün Beçir'e misafir olarak gelen kardeşi Muhammed Merzihuye ve arkadaşı Mırzebeç gelir ve Mırzebeç kızın yani Nat Nat'ın Kazak olduğunu söyler ve ileri geri konuşur.

Yanında olmalarına rağmen Naip'in yaptıklarına karşı sessiz kalan Tsey Hatırbay, Birc Hasan, Afemiguët Abzah'ta yaşayan karakterlerdir. Naip'in Abzah topraklarını terk etmesiyle Abzah diyarında Rusların ve Naip'in oynadığı oyunların farkına varırlar. Birkaç önemli konukla Birc Hasan'ın evinde toplanarak Şapsığlarla ve Vubıhlarla görüşülerek onlara askeri destek verme kararı alırlar. Bu karar sonucunda yola çıkan Tsey ve Birc önderliğindeki Abzahların yolunu General Filipson'un askerleri keser ve barış antlaşması öne sürerek geri dönmelerini emrederler. Bunun üzerine Tsey, Şapsığ ve Vubıhlara giden başka yolların olduğunu söyleyerek geri döner.

Çerkez sorunu Abzah'ta da hemen hemen her evde konuşulmaktayken Çerkez yaşamı ve gelenekleri de devam etmektedir. Düğünler yapılmakta, cenazeler defnedilmekte, kızlara kaşenlik için konuklar gitmektedir. Kaşenlik için misafir ağırlayanlardan biri de Merzıhuayelerin evlatlığı Nat Nat'tır. Brağunların oğlu, komşuları olan Deday'ın oğlu da misafirlerin arasındadırlar. Aynı akşam Merzıhuayelerin evine misafir haricinde bir de haber gelmiştir. Beçır'ın kardeşi Muhammed Abzah diyarına efendisi olmuştur.

Diğer yandan Çerkez sorununu çözmek için toplanan Çerkez Özgürlük Meclis toplantısı için Birc Hasan, Vubıh bölgesine gider ve Berzec Cıranduk'a konuk olur. Cuma namazından sonra Mıthua köyünde toplanan binden fazla Çerkez halkına söz alarak Berzec Cıranduk, Çerkezlerin azınlıkta olduğunu ve Rusların karşısında daha fazla direnemeyeceklerini söyler. Halktan gelen sesler neticesinde kurultayın toplanması ve her boydan yirmi delegenin kurultaya katılması gerektiği kararı alınır.

Meclis 13 Temmuz 1861 tarihinde toplanarak yönetimine on beş kişi seçilir. Meclisin hükümran olduğu üç bölgenin Şapsığ, Vubıh ve Abzah toprakları on iki bölgeye ayrılarak her yüz ailenin başına bir muhtar seçilir. 15 bin silahlı askerden oluşacak Çerkez ordusu için karar alınır. Bu sırada Çerkez halkının topraklarından sürülmesi kararı General Loris-Melikovun İstanbul'a gönderilerek Osmanlı'nın desteğini alırlar. Fakat bu durumdan Çerkez halkının haberi yoktur.

Çerkez ülkesinde her kadar savaş devam etmekte ise de Çerkezlerde sosyal hayat da düğünleri ve cenazeleriyle birlikte devam etmektedir. Tambiyhable'de düğün sesleri yükselen köylerden biridir. Merzıhuayelerin kızı, Brağunların oğlu ile evlenir. Düğünlerine Nat Nat'ın kaşenlerinden biri olan komşuları Deday'ın oğlu Muhammed'de katılır.

Zane Karbatır, Tsey ve Birc önderliğinde Çerkez Özgürlük Meclisi' nin deklarasyonunu duyurmak için ilk önce Yevdokimov görüşür. Daha sonra ise Berzec Cıranduk, Birc Hasan, Thaguşe Yismely önderliğinde Çar Naip'i Feldmareşal Baryatinski ile görüşme için Tiflis'e gidilir. Fakat burada onun yerine Yaver General

Orbeliani ile görüşülür. Her iki görüşmede de meclis üyelerinin söyledikleri bir kenara atılarak meclisi dağıtarak, silahları bırakmaları istenir.

Abzah, Vubih, Şapsıĝ, Sadz Abaza halkları on beş temsilci ile katıldıkları Çerkez Özgürlük Meclis kurultayı üçüncü kez toplanır. Meclis başkanı Berzec Cıranduk ve yardımcısı Birc Hasan meclisteki görevlendirme ile ilgili konuştuktan sonra Ruslarla yapılan görüşmeler hakkında meclise bilgi verir. Ve bu görüşmelerde Çerkezlerin küçük düşürüldüğünü söyler. Daha sonra mecliste asker sayısının artırılmasına ve orduya Abazalarında asker göndermelerine karar verilir.

17 Eylül 1861’da II. Alexander Çar, Abzah bölgesine gelir. Tsey Hatırbay, Brağun Yıslham, Prens Hacemikhue aralarında bulunduğu Çerkez Özgürlük Meclis yetkilileri ile görüşür. Çar, düşman olmadıklarını, egemenliğini kabul etmelerini, ulusal işlerine karışılmayacağını, törelerine göre yaşamlarını sürmelerine izin verileceğini söyler. Aksi takdirde generallerine bu savaşı bitirmelerini emredeceğini, bununda bir soykırım olacağını belirtir. Hacemikhue bu teklife olumlu bakar fakat Tsey Hatırbay bu durumun bir fiçı suya bir avuç tuzun atılması gibi Çerkezlerinde Rusların arasında kaybolacağını söyleyerek teklifi reddeder.

Diğer yandan Çerkezleri desteklemeleri için İngilizlere görüşmeye Dziaşapş İsmail ve Huşt Hacı Hasan gitmeye karar verirler. Türkiye’ye gittiklerinde onları yirmi yıl öncesinde Çerkezlerin arasında yaşamış, onların yanında çarpışmış olan James Bell karşılar. Türklerin İngiltere’ye gitmelerini engellememeleri için Dzepş ve Hacı kendilerini hacca giden kişiler olarak, James Bell ise tüccar olarak tanıtmaya karar verirler. İngiltere’de Urkhuart karşılar. Urkhuart ise İstanbul’da İngiliz elçiliğinde çalışan ve Çerkez sorunu ile ilgilenen kişidir. İlk günler bazı İngiliz yetkililerle görüşülür ve silah, cephane konusunda yardım sözü alırlar. Daha sonraki günlerde ise, İngiliz kraliçesinin temsilcisi Sir Duglas ile görüşürler. Kırım antlaşması nedeniyle yapılacak olan yardımların bilinmemesi gerektiğini ve Çerkezlerin bağımsızlık mücadelesini desteklediklerini söyler. Buna karşılık Çerkezlerin mecliste konuşmak istediklerini söylerler. Mecliste yapılan konuşmada Dziaşapş İsmail, Çerkezlerin sahibi olmayan Türklerin, kendi haberleri olmadan topraklarını Rusya’ya verdiklerini ve kendilerine ait olmayan bir şeyi istememesi gereken Rusların “Hayır” demeyerek topraklarına saldırdıklarını, köylerini

yağmaladıklarını, özgürlük mücadelelerini sonuna dek sürdüreceklerine dair bir konuşma yapar.

Bu sırada General Yevdokimov, Abzah diyarına casus olarak gönderdiği Albay Abdurrahmanov, Yüzbaşı Duhovskiy, Başçavuş Smolenskiy ile yaptığı görüşmede Şapsıĝ ve Vubih bölgelerinden beş bin atlıının Abzah diyarına yakında ulaşacağını öğrenir. Ve İngiltere ile Türkiye'ye elçi olarak gönderilenlerin silah ve cephane umudu ile döndükleri bilgisini alır.

Abzah bölgesinde Tsey ve Birc Şapsıĝ ve Vubih savaşçılarını beklemekteyken 500-600 Kazak atlı askerinin Abzah bölgesine doğru geldikleri haberi alınır. Zane Karbatır, Tsey ve Birc gelen Kazak askerleri karşılar ve bu topraklarda egemenliğin Çerkezlerde olduğunu söyler. Kazak atlıları Edirne Antlaşması'nı hatırlatarak oradan uzaklaşırlar.

Çerkezlerin tek düşmanları Ruslar değildi. İçlerinde bulunan ve daha sonra Rusların tarafına geçen, kendi soydaşlarına karşı hainlik yapan Çerkezlerde vardı. İşte bu hainlerden biri olan Tambiylerin özgür köylüsü Arjane Jambeç (Nakhij) ve onun kayınbiraderi olan Davur Yedic Kabardey'den 150 milis süvariye getirerek Rus ordusunda yangın timinde görev alır. Bu iki hain, Çerkez sakat, yaşlı bir adamın evini yakarak, canlı canlı ölümünü izlerler. Bu durumdan vicdanı rahatsız olan Yedic, Arjane'yi bağlayarak Tsey önderliğindeki Çerkez askerlerinin önüne atarak infazını ister. Arjane uçurumdan atılarak infaz edilir.

1862 yılının bahar ayında henüz top atışları ve yangın timiyle karşılaşmamış olan Tambiyhable köyüne bile bir hafta içinde altı cenaze, on bir ağır yaralı getirilmiştir. Deday, oğlu Muhammed ve Beçır'da yaralıların arasındadırlar. Birkaç gün sonra ağır yaralı olan ve cepheye dönme umuduyla yaşayan Deday'ın ölüm haberi köyde yayılır.

Binbaşı Smolenskiy anılarında 1862 yılının Haziran ayının erken saatlerinde Soçi kıyılarına getirilerek burada henüz uyumakta bulunan Çerkezlerin evlerini ve meclis binasını yaktıklarını anlatır. Yakılan evlerde can çekişen insanların çığlıkları etrafta yankılanır. Çığlık seslerini duyup gelen Çerkezler, soydaşlarına yardım etmek

isterlerken Rus ordusuyla karşı karşıya kalırlar. Bu acı manzara sonrasında bir Çerkez köyü yanarak can verir.

Savaş devam etmekteyken kendilerine umut veren ve Ruslara karşı onları kışkırtan devletlerden hiçbir haber ve yardım alamayan Çerkezler kendi kendilerine yetmeye çalışarak can verirler.

Meclisin yakılmasından sonra bir türlü toparlanamayan Abzahlar, Şapsığlar ve Vubihlar halkın içinde bulunduğu sen-ben kavgası, büyüklük-küçüklük, boy çekişmeleri yüzünden yeniden bölünmeye başlar. Bu sırada Karbatır'ın meclise sunduğu Ruslarla barış yapılması gerektiği konusu da dikkate alınmaz.

Diğer yandan Ruslar zafer şarkılarını söylemeye başlar, Çerkezler ise çaresizce vatanlarını terk etmeye başlarlar. Yol kenarında defnedilmemiş cesetler, hayvan leşleri, deniz kıyısına giden yollara çaresiz akın eden insanlar bu durumu gözler önüne sermektedir. Vatanlarını terk edenlerden birisi de Zane Karbatır'dır.

Şapsığ ve Vubih topraklarını Ruslar tarafından işgal edilmişken Abzahlar, hala savaş için asker toplamaya çalışmaktadır. Bu sırada vatanını terk etmek zorunda kalan bir nine Tsey'e bakarak onu suçlar ve kadının sözleri Tsey'in onurunu kırar. Onuru kırılan Tsey, atını dötrnala kaldırarak uçurumdan atlar.

Çar II. Alexander'a Çar Naip'inin yazdığı mektupta şöyle yazıyordu: "Labe Irmağının Kuzeybatısından başlayarak Kuban Irmağı ve Tuapse arasında kalan topraklarda yaşayan düşmanları tümüyle temizledik."

General Geyman'ın Çar'a yazdığı mektupta 25 Mart 1864 itibariyle Soçi'nin alındığı ve Çerkezlerin yuvaları tahrip edildiği, Çerkezlerin Osmanlı'ya gönderildikleri ve gemilerin yetersiz oldukları yazmaktadır.

Birçok Çerkez Muhammed, Beçir, Brağun Guçıps, Brağun Yislham, Birc Hasan gibi Ruslarla yapılan savaşta yiğitçe savaşarak can verir. Geride kalan Çerkezler ise, canlarından çok sevdiği cennet vatanlarından sürgün edilir. Birçok Rus askeri anılarında Çerkezlere yapılanların haksızca ve insanlık dışı olduğunu anlatır.

3.4.1. “Sürülenler” Adlı Eserde Geçen Atasözleri

Bu eserde ele alınan atasözleri Çerkesce-Türkçe olmak üzere iki dilde verilmiş olup romanda bulunduğu sayfalar parantez içerisinde belirtilmiştir.

- Къэбарыр лъэкъуабэ (13).
Haber çok ayaklıdır (19).
- НэбгыритІу яшъэф ящэнэрэмклэ шъэфыжъэп (14).
İki kişinin bildiği sır, üçüncü kişi için sır olmaktan çıkar (20).
- Псэр ащэ, напэр ащэфы (14).
Can satılır, onur satın alınır (21).
- Джаурыгум непэ блэ зызэблехъу (21).
Gâvur kalbi günde yedi kez değişir (30).
- ХъакІэм икъэклоныр ежъ иІофэу, икІожьыныр бысым Іофэу (40).
Konuğun gelmesi kendi iradesinde, geri gitmesi ev sahibinin iradesinde (53).
- ХъакІэ зиджагъом лыф егъажъэ (41).
Konuk sevmeven ak et kızartır (53).
- Адыгэ хъакІэр пытапІэ ис (41).
Adige'nin konuğu kale içindedir (53).
- Зы хъакІэм зы хъакІэ тепсыхэжъырэп (41).
Konuk konuk üstüne inmez (53).
- Зы хъакІэр зы хъакІэм иджагъоми, хъакІэ зэтепсыхэгъитІур бысымым зэриджагъор (41).
Konuk üstüne gelen konuğu, ev sahibi de üst üste gelen iki konuğu istemez (53).
- Уимыс уимыкІ, уисэуи сыкъимыгъэхъажъ (46).
Sakın içeride durma, dışarıda çıkma, geldiğimde seni içeride görmeyeyim (60).
- Егъэзыгъэр нэпкъ зандэми дэпшые (47).
Dara düşen dik yamaca/duvara tırmanır (60).
- Имыльэу мэльбатэ (51).
Cebi boş havalarda uçuyor (66).

- Пырамыбжбыр мэшъхьалъэ, шъхьадж ыльапсэ еКлужьы (58).
Mürver tomurcuklanır, armut dibine düşer (Herşey aslına döner/kökenine gider) (74).
- ХьакІэр шхахэмэ, пчъэм еплъы (60).
Misafir karnı doyunca karıya bakar (76).
- Шъыпкъэр ипкІыгъ пІоми кыпшІоуцу, пцІыр бгъэуцугъэ пІоми, уапашъхъэ къефэжъы (68).
Doğru tam yaktım derken tekrar ayağa kalkıp dikilir, yalan da tam kurup ayağa diktim derken tekrar yıkılıp düşer (86).
- Шым тесым ыгу мычъэмэ, шыри чъэрэп (72).
Binicinin yüreği koşmazsa atıda koşmaz (91).
- Гъунэгъур гъончэдж (85).
Komşu ile don. (üşü) (107).
- Зигугъу ашырэр пчъэлүшъхъэм тес (87).
Andığın kişi eşigindedir (110-141).
- Мыуцурэр кыиуцукІ ІокІэ (96).
Tekin durmayan tekinsize uğrar (121).
- УмылІэжъыхэмэ, чэтыу хьаджи къэплъэгъужьын (99).
Ölmezsen hacı kedi de görürsün (124).
- НэбгыритІу ашІэрэр шъэфы хъужьырэп (104).
İki kişinin bildiği sır olmaktan çıkar (131)
- Узэкъотмэ, улъэш (108).
Birlikteysen güçlüsün (135).
- КІалэр пІофтэмэ, кІэлъыкложь (113).
Çocuğu yolla arkasından git (140).
- ЧатэкІэ кыпфаклорэр ичатэ еКІодылІэжъы (118).
Kılıçla yola çıkan kılıcına kurban olur (146).
- Шышъхъэр благъэкІи, шыкІэм кІэлъытхъожьыгъэх (121).
Atın başı geçtikten sonra, kuyruğuna yapışılmaz (151).
- Узэмыджэрэр кыюджэжърэп (122).
Seslenmezsen yankısını duyamazsın (151).
- МашІом псыр къегъажъоми, псыжъом машІор егъэкІуасэ (123).

- Ateş suyu kaynatsada kaynar su ateşi söndürür (152).
- Тым ихабзэ кьом ибзыпхъ (124).
Babasının töresi oğlununda yoludur (154).
- ИгъомышIэм ошIэ дэмышIэ шIэн хэлъ (124).
Zamanında yapmazsan ansızın yapmak zorunda kalırsın (154).
- ГушыIэ дахэм блэр гъуанэм кьырешы (161).
Güzel söz yılanı deliğinden çıkarır (197).
- ЗэкIэри шыбгъэзыеу узэупчIын умыгъотмэ, уипаIo гъэтIыси еупчI, ары пакIo, уиши уишыукъамыщи яупчIыжъ (164).
Herkesi kenara itip danışacak kimse bırakmasan bile, kalpağını koy önüne, ona danış, hatta binek atına, kamçına bile danış (200).
- Джэгум паго кьызэрикIыщтыр (176).
Çok muhabbet tez ağırlık getirir (214).
- Чэм лъакъо шкIэ ыукIрэп (179).
İnek tekmesi buzağını öldürmez (218).
- Унэ зыпщэфырэм гъунэгъу дэщэф, хапIэ уубытыным ыпэ гъунэгъу убыты (191).
Ev alırken yanında komşu almayı da unutma, yurt edineceğin vakit edineceğin komşuyuda gözet (232).
- Е тылIын, е тылIэн (192).
Ya yiğitçe yaşarız ya da yiğitçe ölürüz (233).
- УмакIэмэ, утхъамыкI (195).
Azsan yoksulsun, garibansın (236).
- ШъхъакIo зышхьырэр шъхъэшхьыгъо ефэжъы (195).
Onursuzluğa boyun eğen, kendi başından olur (236).
- Мэзым шъэф щаIорэп (205).
Ormanda bile sır konuşulmaz (248).
- Унасыпынчъэмэ, махъшэм утесми, хьэр кьыоцэкъэшт (208).
Şansın yoksa deve üstünde bile olsan köpek ısıtır (252).
- Уапэ бдзыгъэ мыжъом уельэпэожъы (226).
Yolda giderken ileriye attığın taş sonra ayağına takılır (271).
- ПIэ дагъэмэ пшъхъэ шыфэжъ (245).

- Elin yağlıysa başına sür (294).
- Бжъэматэм бжъэпщитӀу дээрэп (247).
Bir kovanda iki arı beyi olmaz (297).
  - ПсыикӀыгъом шыхэр зэблахъухэрэп (251).
Irmak geçilirken at değiştirilmez (302).
  - Цыф штагъэм зызымышӀэжырэ кӀуачӀэ зыхегъотэжы (255).
Ürken insan, kontrolsüz bir güç bulur kendinde (306).
  - Бгъэр бэрэ омэ, ытамэ мэкьутэ (256).
Kartal çok saldırırsa kanadı kırılır (308).
  - СишӀушӀэ симыгъо сигъунэгъу сипыи (261).
İyiliğim bedbahtlığım, komşum düşmanım oldu (314).
  - Уятэ игъогужьрэ уятэ иблэгъэжьрэ умыбгынэжь (262).
Babanın eski yoluyla eski dostunu kaybetme (315).
  - Тыр дэм фэд, ныр нэм фэд (262).
Baba koz gibidir, anne göz gibi (315).
  - БзэджэшӀагъэкӀэ ущыӀэн нахьи утхъамыкӀэ гукъабзэкӀэ ущыӀэныр нахьышӀу (264).
Kurnaz mücrim olarak yaşamaktansa temiz kalpli yoksul saf olarak yaşamak daha iyidir (318).
  - МыплъыкъожьыфэкӀэ гъучӀыр фытэ (273).
Soğuyuncaya kadar demiri dövmeğe devam et (329).

Yukarıda verilen atasözleri elli bir tane olup “şans, adalet, mal-mülk, akıllılık, yalan, güzel söz, cehalet, dert, yalnızlık, umut, delilik, eğitim” gibi çeşitli konulara yer verilmiştir.

3.5. “Hehesher” Roman Özeti

“Sürülenler” adlı romanın devamı niteliğinde olan “Hehesher”, Çerkezlerin Osmanlı topraklarına sürülerek verdikleri yaşam mücadelesini anlatan tarihi bir kurgu özelliği taşıyan önemli bir eserdir. Romanda Osmanlı topraklarına sürgün

edilen Çerkez halkı, Hristiyan-Bulgar nüfusunun dengelenmesi için Balkanlara yerleştirilmiştir. Balkanlara yerleştirilen Çerkezlerin Bulgar halkı ile yaşadığı çatışmalar, daha sonra zamanla oluşan birliktelik duygusu bu romanın konusudur.

Sürgün ile gelen ve Akçakale sahiline inen bir grup Çerkez, karantina altına alınırlar. Osmanlı topraklarında yaşam mücadelesi veren bu grup, kendilerini korumak adına yirmi bir kişilik savunma gücü oluşturur. Osmanlı hükümeti tarafından düzeni sağlamak adına Zabıt Yusuf Efendi getirilir. Daha sonra ise, Çerkezler kendi içlerinde asayişli sağlayabilmek için muhtar olarak Kobli Harun'u seçerler.

Sürgün sırasında, denizdeki yolculukta yahut salgın hastalıkla ölenler sahile inilmesiyle birlikte cenazeleri uygun bir biçimde gömülür. Fakat açlıktan, hastalıktan ve çektikleri acılardan kıyıdağı ölümler zamanla daha çok yaşanmaya başlar. Ölümü görmeye alışkın olan Çerkezler için ölüm bir çıkış yolu gibi görünmeye başlar.

Sürgün sırasında gelenlerden biri de Abzah dağlarından koparılan Bağ Mezhep'tir. Kızı Darihan ile çıktıkları sürgün yolunda önce eşini sonra annesini kaybeder. Savaş sırasında ve sürgün sonrasında Bağ sülalesinden kalan bu son iki Çerkezi, Osmanlı topraklarında zor zamanlar bekler.

Osmanlı topraklarında düzgün bir hayat sürmek için gelen Çerkezlerin umdukları gerçekleşmez. Karantina altında yaşayan Çerkezler, yiyecek ekmek bulamamakta, dereden akan sudan dahi para istenmektedir. Bu durumun düzeltilmesini isteyen Çerkezler, Osmanlı padişahı ile görüşmek isterler. Bu görüşmenin gerçekleşebilmesi için daha önce sürgün ile Osmanlı topraklarına gelmiş olan Merzihuaye Muhammed Efendi 'ye ulaşmaları gerektiğine karar verirler.

O dönemin Osmanlı padişahı olan Abdülaziz'in Çerkez olan validesi Büyük Bike Sultan, topraklarına gelen ve sefalet içerisinde kalan soydaşlarına Osmanlı padişahından yardım etmesini ve bu sorunu çözmesini ister. Abdülaziz ise, Çerkez halkını dengeleyici bir halk olarak Bulgar topraklarına yerleştirmeyi ve Çerkez erkeklerini ise, Osmanlı ordusuna yeni bir kan olarak almaya karar verir.

Çerkezlerin durumunu konuşmak üzere Trabzon vilayetindeki yetkilerinin yanına giden Bağ Mezhep, Kobli Harun ve Nawurze getirdikleri haberle Çerkezleri şaşırtır. Yetkilerin söylediğine göre bir hafta içerisinde Çerkezler, gemilerle Bulgar topraklarına yerleştirilmelidir.

Birkaç gün sonrasında Bulgar topraklarına götürülen Çerkezler, Tirgo Vişte şehrindeki Varna limanına indirilirler.

Bu sırada kimsesiz kalan Hacret'i Bağ Mezhep himayesi altına alır. Bulgar topraklarına girdiklerinde ise Hatam da Bağ Mezhep'in evlatlığı olur.

İlk geminin getirdiği Çerkezler, üç köy halinde bölünerek Bulgar köyelerine yerleştirilirler. İkinci gemiyle gelenler ise aynı şekilde yerleştirilir. Köylerde ilk olarak dul, yaşlı ve kimsesiz kadınların evleri yapılarak kurulmaya başlar. Ve Bağ Mezheplerin köyelerinin adı Abzah olarak isimlendirilir.

Çerkezlerin yaşadığı topraklara Çerkezlerle görüşmeye Türk komşuları Murat Bey gelir. Görüşme sırasında Murat Bey, Bağ Mezhep'in kızı Darihan'ı beğenir. Ve birkaç gün sonra Murat Bey'in oğlu Recep, Darihan'ı kaçıtır. Rızası olmadan kaçırılan Darihan'ı Recep tehdit eder ve onu almaya gelen küçük kardeşi Hacret ile dönmesini engeller. Fakat bir süre sonra Darihan, baba evine kaçarak döner.

Sürgün sırasında vatanından sürülerek Bulgar topraklarına gelen Çerkezlerden biri de Berekhet Zeval'dir. Abzah köyünde yaşayan Berekhet Zeval Murat Bey tarafından görevlendirilir. İstanbul'a Murat Beyin mektubunu götürmeye giden Berekhet Zeval zabıt olur. Köye geri dönmek için İstanbul'dan ayrılan Zeval, dönüş yolunda namaz kılmak için uğradığı bir köyde sürgün sırasında kaybettiği kızını Goşmaf'tan haber alır. Kızı Bike Hatun'un himayesine girer. Kızını görmek için Bike Hatunla görüşen Zeval'in rütbesi yükseltilir ve binbaşı olur. Ve Çerkezlerden oluşturulacak süvari birliğinin başına geçer.

Diğer yandan Çerkezlerin Bulgar topraklarına yerleşmesiyle birlikte Bulgar köyelerinde fail-i meçhul ölümler gerçekleşir. Bu ölümlerin Çerkezler tarafından olduğu düşünülmesi istenmektedir.

Murat Bey'in evinden kaçan Darihan, zamanla tanıdığı yarı Bulgar yarı Çerkez kanı taşıyan Todor ile evlenir. Ve Recep'ten hamile olan Darihan bir erkek çocuğu dünyaya getirir. Bu haber Murat Bey'e karısı Ayşe tarafından verilir.

Rus Çarı II. Alexander Çerkezleri sürgün ettiği için pişman olur.

Bu sırada Çerkezleri Balkan sorununu çözmek için kullanmayı düşünen Osmanlı padişahı Abdülaziz, Rusların Balkanları kışkırtarak kendi toprakları olmadığı halde bağımsızlık isteklerinden şikâyet eder.

Önce Bulgar köyüne saldırılıp birkaç kişinin öldüğü ve katillerin Şapsığ köyüne doğru giden Çerkez kıyafetli birkaç kişi olduğu haberi daha sonra ise Şapsığ köyünde üç ailenin Bulgar kıyafetli kişilerce katledildiği haberi yayılır. Çerkez ve Bulgar köyleri birbirine düşmek üzereyken, Şapsığ köyündeki katliamda yaralanan Recep'in öldüğü haberi yayılır ve bu olayların failinin Türk Recep Efendi olduğu öğrenilir.

Bunca kargaşanın içinde Çerkezlerin sürgün topraklarında iyi şeyler olmuyor değil. Bağ Mezhep'in evinden kızı Darihan'ın ayrılmasıyla birlikte iki erkeğin tek başlarına yaşamaları Darihan'ın zoruna gider. Ve babası Bağ Mezhep'i kardeşi Hatam ve Dzeğaşte ile bir olup Nat Nat ile evlendirir.

Diğer yandan Bike Hatun'un isteği üzere Berekhet Zeval'in yanında başlayarak binbaşı rütbesine kadar yükselen Hacret, Zeval'in kızı Goşmaf ile evlenir.

Abdülaziz tahttan indirilerek V. Murat tahta oturur. Doksan üç gün sonra ise akıl sağlığı yerinde olmaması sebebiyle tahttan indirilerek yerine Abdülhamit geçer. Ruslar ise bu kargaşadan yararlanarak Osmanlı'ya 12 Nisan 1877 tarihinde savaş açar. Bu savaş sırasında Abdülhamit eğer Çerkezlere daha önce yardım edilseydi kendilerinin de bu duruma düşmeyeceğini düşünür ve Çerkezlere yardım etmedikleri için pişman olur. Bu savaşta Çerkezler, Osmanlı tarafından Kafkas cephesine savunma için gönderilir. Yarbay rütbesindeki Hacret, köyelerine Türk ordusuna Çerkezlerden destek alması için görevlendirilir. Köyüne gittiğinde abisi Hatam'ın Bulgarlarla omuz omuza bağımsızlıkları için savaşırken öldüğünü öğrenir ve Türk ordusundan ayrılır.

Savaşın sonunda Kars, Ardahan, Batum ve Bulgar toprakları Rusların eline geçer. İlk olarak Ayastefanos Antlaşması daha sonra ise, Berlin Antlaşması Osmanlı-Rus taraflarınca yapılır. Antlaşma sonunda Balkanlarda yaşayan Çerkezler, Arap ve Anadolu topraklarına sürgün edilir. Fakat Bağ sülalesi Bulgar topraklarında kalır.

1918 yılının Şubat ayında Beylerbeyi Sarayında Abdülhamit ölür.

3.5.1. “Hehesher” Adlı Eserde Geçen Atasözleri

Bu eserde geçen atasözleri Çerkezce-Türkçe olmak üzere iki dilde verilmiş olup romanda geçtiği sayfalar parantez içerisinde belirtilmiştir.

- Лъэпэуагъэри къэтэджьыжы, зыпэ къыпагуагъэри мэхъужы (9).
Tökezleyen de doğrulur, burnu sürtülende iyileşir (32).
- Шъхъакло зышхырэр шъхъэшхыгъо ефэжы (13).
Onursuzluğa düşen, baş verme durumuna düşer (36).
- Зигугъу ашырэр пчъэлушхъэ тес (20).
Adını andığın karının eşiğindedir (44).
- МыдаIорэр мэдэхъу (24).
Söz dinlemeyen yanlış dikiş diker (49).
- Раутрэр бэнэIырэп (27).
Yenilen güreşe doymaz (53).
- Унэным ихъэ уц ехъу, унэхъуным инысэ кIашъом дэIуае (52).
Ocağı tütecek olanın köpeği ot yer, ocağı batacak olanın gelini tavana çıkar (81).
- Унэшъуаеи цIыфыр егъэжы, жы хъурэр тхыдэбаIо мэхъу (52).
Ev faresi insanı kocadır, kocayan çokça kışsa anlatır (81).
- ЗыпIыхыи тIыс, гупшыси псалъэ (57).
Bakında otur, düşünde konuş (88).
- Пырамыбжьыр мэлъалъэ ылъапсэ елъэлъэжы (59).
Mürver meyvelerini dibine döker (89).

- Мыуцурэр кьиуцукI IокIэ (73).
Tekin durmayan, tekinsize uğrar (105).
- ЗимыIоф зэзыфэрэр Iоф хэфэ (73).
Üstüne vazife olmayan işlerin peşine düşen, derde düşer (105).
- Пшъхъэ фэмышIэжырэр зыми кыпфишIэщтэп (73).
Kendin için yapmadığını kimse senin için yapmaz (106).
- Псэрэ гурэ зэрэшIэ, зэфэсакы (74).
Canla kalp birbirini tanır, gözetir (107).
- ГъэпцIакIор шым тес, шъыпкъаIор лъэс-лъэбыIу (78).
Yalancı at üstünde, doğrucu ise yayan-yarıldak (112).
- ТIюпсэ чыжъэм шыблэр щэгъуагъо, тырку чIыгум адыгэгур хэунахъо (89).
Tuapse'de uzakta gök gürleri, Türk toprağında Adige kalbi mahvolur (124).
- АмыIорэр аIожырэп (91).
Söylenmemiş şey, tekrar söylenmez (126).
- ШхэкIыгъэрэ нэкIыгъэрэ зэрэшIэха? (91).
Tika basa doyanla acından kıvranan hiç birbirini tanır mı? (126).
- Сыд фэдизэу сабыир бгъэуджыгъэми, янэ кызэреджэу ыдэжъ мэчъэжы (104).
Bebegi ne kadar oynatırsan oynat, annesi çağınca koşup gider (140).
- KIалэр пIофтэмэ, кIэлыкIожь (109).
Çocuğu görevlendirilip gönder, arkasından kendini de git (145).
- ПцIым утекIодэн нахы шъыпкъэм утрыраукIыхъэмэ нахышIу (118).
Yalan uğruna heba olmaktansa, gerçek uğruna ölmek yeğdir (156).
- ШъхъакIо зышхырэр шъхъэшхыгъо ефэжы (126).
Onur kıran kendi başını üyecek duruma düşer (166).
- ГъэпцIэным пцIанэу укъегъанэ (129).
Yalan, insanı çıplak bırakır (168).
- ЗэрэмышIэ кызэдашъорэп, зэмышъогъу зэдэуджырэп (161).
Tanışma yanlar birbirleri ile dans etmez, benzeşmeyenler oynamaz (204).
- СишIушIэ симыгъо, сигъунэгъу сипыи (165).
İyiliğim derdim, komşum düşmanım (210).

- ХьакIэр бысымым игъэр (167).
Konuk ev sahibinin tutsağıdır (213).
- Унэ кьеIэрэм ыпсэ еIажь (198).
Gözüne dokunanın canına dokun (245).
- Уицаци мылыцIэу уили гъэжъэгъэн (237).
Hem şış kızmasın, hem et pişsin (289).
- ГушцыIэ дахэм гугъур пщегъэгъупшэ (240).
Güzel söz acıyı unutturmuş (293).
- Гопэгъур льфи, зэгоутыгъор кьыльфыгъ (245).
Sıkıntı doğum yaptı, patlama doğurdu (298).
- УимыкI уимыс, уисэуи сыкьимыгъэхъажь (257).
Dışarı çıkma içeride durma, içeride görmeyeyim seni (311).
- Егъэзыгъэр зэблэн щыIэп (257).
Dara düşen hiçbir şeyi umursamaz (312).
- Зику исым иорэд кьеIo (271).
Kimin arabasındaysa onun şarkısını söyler (329).
- Шьыпкъэр зигъуазэм насыпыр игъогу (275).
Rehberi doğruluk olanın yolu nasip-kısmettir (332).
- Шьыпкъэр ипкIыгъ пIоми, кьыпшIоуцужьы, пцыр бгъэуцугъэ пIоми,
уапашъхъэ кьефэжъы (275).
Doğruyu yıksanda inadına doğrulur, yalanı ayağa kaldırıp diksende yıkılır
yığılır (332).
- Е улын е улIэн (280).
Ya yiğit olursun, ya ölürsün (339).
- Гузэжъуалэхэр шIэхэу жъы мэхъух, мыгузажъорэр мэгужъо (287).
Aceleci tez yaşlanır, acele etmeyen geç kalır (347).
- Ем шIум урегъэшIужьы (292).
Kötü insanı iyiyle barıştırır (353).
- Егъэзыгъэми езэгъыгъэ хэль (292) .
Zorda da uzlaşma vardır (353).
- Гъогу нэцэ сапэм мэкъу щеохэрэп, ер зэогъэ чъыгым пкIашъэ
кьыпыкIэжъырэп (294).

Yol kenarındaki tozlukta ot biçmezler, kötülük (yıldırım/şimşek) çarpan ağaçta yaprak/gazel bitmez (354).

- Дзэм ухэтми, гуцыІэгъу уимыІэмэ, озэщы (298).
Ordu içinde de olsan, yoldaşın yoksa sıkılırsın (360).
- СишІушІэ симыгъо, сигъунэгъу сипыи (301).
Yardığım iyilik başımın derdi, komşumsa hasmım (362).
- Къиным уегъэжъыми, лЫ уешЫ (305).
Güçlük kocatsa da adam eder (367).
- Мыуцурэр къиуцукІ ІокІэ (310).
Durmak bilmeyen durduracağa rastlar (373).
- Баим ынэ пэІульыр мыльку, нэкулъыр зильапІэр тхьамыкІ (314).
Zenginın gözü malda-servette, sucuğu pahalı bulansa yoksul, garip (377).
- УІагъэр мэкІыжъыми, гукІаер мэкІый (322).
Et yarası iyileşse de yürek yarası hep çığlık atar (385).
- ТІэ дагъэмэ, тшъхъэ щытфэжъын (323).
Elimiz yağlıysa başımıza sürelim (387).
- ХэбзэмышІэ хэбзэ лыхъум хъэкухъалыжъом шъоу хелъхъэ (323).
Töre-usul bilmeyip arayan, fırın ekmeğine bal katar (387).
- Іэхъуамбэхэр зэфэмыдэхэми, зэдэщэрыох (323).
Parmaklar birbirinden farklı olsa da birlikte hareket eder (387).
- Гугъумрэ гукІэгъумрэ уаушъэбы (327).
Dertle merhamet insanı yumuşatır (391).
- Зым фэхъу, къыздэмыхъурэр мэгъу (342).
Birine cuk oturur/ürer, erişemeyende kurur (407).
- УзыщашІэжъырэм хъакІапІэ умыкІу (342).
Tanındığın yere konuk gitme (408).
- Былымыр осэпсы, цІыфыпсэр псым фэд (343).
Mülk çiydir, insan canı su (408).
- Уизэкъоными зыкъыуегъэшІэжъы (345).
Yalnızlıkta insanı kendine getirir (411).
- Дахэ закъор зы шы лъакъу (347).
Tek başına güzellik atın bir ayağı (413).

- Зышъхъэ нахы шъхъитIу (348).
Bir baştansa iki baş (415).
- Псыпэм упэIугъуальхъэкIэ, кыпфэгъэуцунэп (357).
Önüne yatsanda suyu durduramazsın (425).
- Шъхъэээкъо кIыбынчъ (367).
Arkasız bir baş, iki ayak (437).
- Гугъэр ины, дунаир лъапIэ (367)
Umut engin, dünya değerli (437).
- ШIур зыщыIэкIэ, дэим тегупшысэнэп (367).
İyi varken kötü düşünmeyelim (437).
- Емрэ шIумрэ зымышIэрэп щымыIэм щэгугъы (377).
İyiyle kötüyü bilmeyen, olmayanı umar/ olmayandan medet umar (448).
- Псэр ащэ, напэр ащэфы (401).
Can satılır, onur satın alınır (475).
- Нэм ыльэгъурэр шъхъэм ыуас (407).
Gözün gördüğü başa bedeldir (483).
- Чылэ делэ хъурэп (408).
Deli köy/ deli halk olmaz (484).
- Щэ уагъэпцIэмэ, удел, а зы машэм щэ уифэмэ, унэшъу (408).
Üç kez kanarsan delisin, aynı çukura üç kez düşersen körsün (485).
- Щагуцум уеомэ, мэзыцум ыбжъакъо мэузы (414).
Avludaki öküze vurursan dağdaki öküzün boynuzu ağrır (492).

Yukarıda verilen atasözleri altmış beş tane olup “vatan özlemi, akılcılık, iyilik, bela, özbenlik, dert, konuk, yiğitlik” gibi birçok konuya yer verilmiştir. Özellikle bu romanda vatanlarından sürgün edilerek Balkanlara yerleştirilen Çerkez halkının vatan özlemi ile ilgili birçok atasözüyle karşılaşmaktadır. Gurbet topraklarında hayata tutunmaya çalışan Çerkezlerin başlarına gelen birçok felaket dolayısıyla “dert, tasa, bela, musibet” gibi konulardaki atasözlerine de çokça rastlamak mümkündür.

3.6. Çerkez Atasözlerinin Konularına Göre Sınıflandırılması:

Atasözleri genel anlamda insanlara yol gösteren, ait olduğu toplum hakkında fikir edinmemizi sağlayan, söyleyeni belli olmayan özlü sözlerdir. Bir milletin atasözlerini incelenerek o toplumu yakından tanımak mümkündür. Bu araştırmada da Çerkez atasözleri incelenerek Çerkezler hakkında bilgi edinilebilecektir.

Unutulmaya yüz tutan atasözleri toplumun kültürel mirasının da yok olmaya başladığının göstergesidir. Bu durumun önüne geçebilmek için toplumun kültürel anlamda bilinçlenmesi gerekir. Buna karşın Türkiye’de Çerkez atasözleri üzerine yapılmış çalışmalar sınırlıdır ve dilsel açıdan kullanımı ise, neredeyse yok denecek kadar azdır. Çalışma bu nedenle Çerkez kültürü açısından da önem taşımaktadır.

Çerkezlerin fikir ve his dünyalarını yansıtan atasözleri, toplumun önceliklilerini de yansıtmaktadır. “Adalet, akıl, ayıplama, birlik olma, eğitim, güven, kalp, konuk, onur, yiğitlik” gibi konuların atasözlerinde ele alınması toplumun değer yargılarının da göstergesidir. Bu durum göz önünde bulundurularak eserlerde geçen atasözleri anlamsal açıdan otuz altı başlık altında toplanmıştır. Aşağıda içerdikleri konulara göre başlıklandırılmış atasözleri Çerkezce-Türkçe olmak üzere iki şekilde verilmiştir:

3.6.1. Adalete İlişkin Atasözleri (зэфэдизын\зэфэныгь):

- ЛЫ ПХЫГЪЭМ ЕОЖЪХЭРЭП.
Bağlı insana vurulmaz.
- МЫСЭР МАЛЪЭ, ХЫЕМ ЫЛЪАКЪО КІЭУТЫ.
Suçlu kaçar, suçsuzun tabanları yarılır.

3.6.2. Akla İlişkin Atasözleri (акъыл):

- ЗИГУГЪУ АШІРЭР ПЧЭ ІУШЪХЪЭМ ТЕС.
Aklından geçirdiğin eşikte biter.
- ЧЫЛЭР ОГЪАСЭ, БАДЗЭР ОСЭКЫ.
Herkes akıllı verir, sineği iğdiş eder.
- НЭМ ЫЛЪЭГЪУРЭР ШЪХЪЭМ ЫУАС.
Göz görürse akıllı değer kazanır.
- АДЫГЭР АУЖЫРЭ АКЪЫЛ АІУАГЪЭМИ.

Adigelerin akli sonradan gelir.

- Гупшысэм пшысэмэ уахещэ.
Düşünmek insanı amaçlarına ulaştırır.

3.6.3. Айыплана-Сınıрлары Ашmaya İlişkin Atasözleri (емыкIу):

- УльэIонрэ уIоинрэ зэфэдэ.
Dilenmekle anırmak aynı kapıya çıkar.
- Утэшьугъэр шьом екIы.
Şımaranın derisi yüzülür.(Şımaran çizmeyi aşar.)
- Хьэм цуакъэ фэпшыIыми зыщешхыкIыжыы.
Köpeğe ayakkabı giydirirsen ayağından çekip yer.
- Зышъхьэ уасэ фэзымышIыжърэр осэнчъэ.
Kendi değerini bilmeyen beş para etmez.
- Имышьэу мэльатэ
Cebi boş havalarda uçuyor.
- Бгъэр бэрэ омэ, ытамэ мэкьутэ.
Kartal çok saldırırsa kanadı kırılır.
- ЗимыIоф зэзыфэрэр Iоф хэфэ.
Üstüne vazife olmayan işlerin peşine düşen, derde düşer.

3.6.4. Benzerliğe İlişkin Atasözleri (зэфэдэныгъэ/зэхьщырыныгъ):

- Тыгъужьым тыгъужь икIодыкI.
Kurdun yürüyüşü kurda benzer.
- Зэфэмыдэ кьызэда шьорэп, зэмышьогъу зэдэуджрэп.
Uyuşmayanlar birlikte oyuna çıkmazlar, benzeşmeyenler birlikte eğlenemezler.
- Тыгъужьым тыгъужь ебэныжърэп.
Kurt kurt ile güreşmez.
- Зэфэмыдэ зэдашьорэп, зэмышьогъу зэдэуджрэп.
Tencere yuvarlandı, kapağını buldu.
- Узэралъэгъоу уалытэ, узэралъытэу уашIошы.
Göründüğün gibi sanılırsın, sanıldığın gibi anılırsın.
- ЗэрэмышIэ кьызэдашьорэп, зэмышьогъу зэдэуджырэп.

- Tanışmayanlar birbirleri ile dans etmez, benzeşmeyenler oynaşmaz.
- Цыфыр апчым фэд.
- İnsan cam gibidir.

3.6.5. Birlik Olmaya İlişkin Atasözleri (зэкъяугъ/зырызыгъ):

- Узын нахыи, утIумэ нахыишIу.
Bir kişi olacağına, iki kişi olmak daha iyi.
- УтIумэ уз, узымэ ущымыIэ палъ.
İki kişiyseñ birsin, bir kişi isen yok sayılırsın.
- Зышъхэ щымыIэм ищыд хъэмэ ащхы.
Sahipsiz eşeği köpekler yer.
- Узэкъотмэ тамэ кыбгуакIэ.
Güç birliği yaparsan kanatlanırsın.
- Узэкъотмэ – упыт, узэкъо-мытмэ – узэтезыгъ.
Birlikteysen güçlüsün, yalnızsan ezilmeye mahkûmsun.
- Зы шъхъэ нахыи шъхыитIу.
Tek kişi olmaktansa iki kişi olmak daha iyidir. (Bir baştansa iki baş.)
- Узэкъотмэ, ульэш.
Birlikteysen güçlüsün.
- У макIэмэ, утхъамыкI.
Azsan yoksulsun, garibansın.
- Iэхъуамбэхэр зэфэмыдэхэми, зэдэщэрыох.
Parmaklar birbirinden farklı olsa da birlikte hareket eder.
- Шъхъэзэкъо кIыбынчъ.
Arkasız bir baş, iki ayak.
- Цубжъэм уеомэ шъыхъэ бжъакъор мэсысы.
Öküzün boynuzuna vurursan, geyiğin boynuzu sallanır.
- Зы шъхъэ нахыи шъхыитIу. : Akıl akıldan üstündür.

3.6.6. Çalışmak-Emeğe İlişkin Atasözleri (лэжъэн/Іоф ышIэн):

- Мылажъэрэм илула шъхъэ нэкIы.
Çalışmanın lülesi boş.

- IoфшIэнэр зышIокъиным ынэ кьезы.
İş yarmaktan kaçanın gözü işten korkar.
- Жьэу тэджрэм щыкIэ кьыфальфы ылозэ.
Erken kalkana buzağı doğurulur.
- Зи мьхъуми мафэ кьэс аIупльэнхэп, ощым зеIэтыфэкIэ, пхъэм зегъэпсэфы.
Balta havaya kalkıncaya değın odun dinleniyor.
- Къамыщ тхъапэм жьы еубыты.
Kamçı yarpağı bile rüzgâr tutar.
- Ioф зиIэр гущыIал, бэгу зиIэр тIэхъуалэзы.
İşi olan konuşur, uyuzu olan kaşınır.
- Ioф зыдыуимыIагъэрэ гъогу узыдытэмыхъагъэрэ уащымытхъу.
Birlikte iş yarmadıklarınla yola çıkmadıklarına güvenme.
- Мэкъу оныгъом хъьотыр унэ кIегъэх.
Ot biçme zamanı kar fırtınasını düşün.
- Къэзылфыгъэрэп зыпIугъэр ары нахъ.
Doğuran değıl büyüten.
- Шыукъ-амыщ тхъапэм жьы еубыты .
Kamış yarpağı rüzgâr tutuyor.
- Гъомылапэм еIаз, гъомылакIэм езау.
Azığın önünü sakın, sonuyla kavga et.

3.6.7. Delilik-Öfkeye İlişkin Atasözleri (делагъ/акъылынчъагъ/гухъэ-гужь, губжы):

- Дэлэм уIукIэмэ уипаIo ети.
Deliyle uğraşacağına, kalpığını ver de git.
- Делэм уIумыкIэу лулэ нэкI укIэшъуштэп.
Deliyle karşılaşmazsan tütünü olmayan pipoyu ağzına almazsın.
- Чылэ делэ хъурэп.
Deli köy/ deli halk olmaz.
- Щэ уагъэпIэмэ, удел, а зы машэм щэ уифэмэ, унэшъу.
Üç kez kanarsan delisin, aynı çukura üç kez düşersen körsün.
- УимыкI-уимыс, уисэуи сыкъимыгъэхъажь.
Pişir, taşır, aç kalma, bir lokma da yeme.

- Уимыс уимыкI, уисэуи сыкбимыгъэхъажь.
Sakın içeride durma, dışarıda çıkma, geldiğimde seni içeride görmeyeyim.

3.6.8. Dert, Tasaya İlişkin Atasözleri (гугъу/гугъуехъ):

- Гукъаом гукъаор шъхъарытыжъ зыхъукIэ, кIыгум ухегулIэ.
Tasa tasa üstüne gelince insanı yıkar.
- Тэ къэкIи лажъ?
Bela nereden çıktın? (geldin?)
- Гугъумрэ гукIэгъумрэ уаушьэы.
Dertle merhamet insanı yumuşatır.
- Гопэгъур лъфи, зэгоутыгъор къыльфыгъ.
Sıkıntı doğum yaptı, patlama doğurdu.
- Дунэир дахэми, зицуакъэ зэжъум епIорэр зэхихрэп.
Ayakkabısı ayağına vuran dünyanın güzelliğinin farkına varmaz.
- Къиным уегъэжъыми, лIы уешIы.
Güçlük kocatsa da adam eder.
- Псым ытхъалэрэр орзапэм етхъо.
Suya düşen yılanı sarılır.
- Ешьэзыгъэр нэпкъ зандэми дэпшые.
Dara düşen dik yamaca/duvara tırmanır.
- Егъэзыгъэр зэблэн щыIэп.
Dara düşen hiçbir şeyi umursamaz.

3.6.9. Duygulara İlişkin Atasözleri (гурьшIэ):

- Уанэм исым изытет шым хэошIыкIы.
Eğerde oturanın duygularını at hisseder.
- Гур кIодмэ, шыр шэжърэп.
Umut tükenirse at koşmaz.
- Гугъу-мыгъу нахъи лъэпцIэ гъушь.
Yalınayak olmak tükenmiş umuttan yeğdir.
- КIым пIэ зынимыгъэсыгъэм гъатхэм пIэ фэцци.
Toprak kendine dokundurmuyorsa elini bahara uzat.
- Лыгъэм гугъэр ерэгъус.

Umut ile yiğitlik bir arada bulunsun.

- Раутрэр бэнэКырэп.
Yenilen güreşe doymaz.
- Нэм кІэтыр псэм фэд.
Göz görmeyince gönül katlanır.

3.6.10. Eğitime İlişkin Atasözleri (гъэсэныгъ):

- Щэфыр фэбээ фызы, кІалэр цІыкІузэ гъасэ.
Mumu sıcakken sık, çocuğu küçükken eğit.
- Нэм ыльэгъурэр шъхъэм ыуас.
Çok gezen çok bilirmiş.
- Уиунэ зыщыгъаси хасэм кІо.
Evinde öğren, toplantıya öyle git.
- Зыщыгъэси хасэм кІо.
Evinde eğit de haseye gönder.
- Шышъхъэр блэбгъэкІэу шыкІэм улъэтхъожькІэ шІуагъэиІэжьэп.
Testi kırıldıktan sonra çocuğu dövmenin anlamı yok.

3.6.11. Evlat, Çocuğa İlişkin Atasözleri (кІалэ\сабий):

- Къэмыльфыгъэ уемыдж, тэджи псы ешъу язгъэІуагъэр.
Doğurmadığından isteme, kalk suyunu kendin iç.
- Чэм лъакъо щкІэ ыукІрэп.
İnek ayağı buzağı öldürmez.
- Пхъунчэр хъадэгъэнчэ языгъэІуагъэр.
Kızı olmayana ağıt yakılmaz.
- Къэпльфыгъэм уишхыжьыщт.
Doğurduğun seni yer.

3.6.12. Gerçek-Doğru-Yalana İlişkin Atasözleri (шыпкъэ\пцІы):

- Шыпкъэр пкъэу, пцІыр цІэ-лъагъо.
Gerçek sert, acımasız; yalan ise kaygandır.

- Шыпкээр ипкыгъ пюми кыпшюуцу, пцыр бгъэуцугъэ пюми, уапашхъэ кьефэжы.

Doğru tam yıktım derken tekrar ayağa kalkıp dikilir, yalan da tam kurup ayağa diktim derken tekrar yıkılıp düşer.

- Гъэщлэкюр шым тэс, шыпкьяюр лъэс-лъэбыу.

Yalancı at üstünde, doğrucu ise yayan-yarıldak.

- Пцым утэкюдэн нахы шыпкэм утрыраукыхэмэ нахышу.

Yalan uğruna heba olmaktansa, gerçek uğruna ölmek yeğdir.

- Гъэщлэным пцланэу укъегъанэ.

Yalan, insanı çıplak bırakır.

- Шыпкээр зигъуазэм насыпыр игъогу.

Rehberi doğruluk olanın yolu nasip-kısmettir.

- Нэм ыльэгъурэр шхэм быас.

Göz görünce gerçek anlaşılır.

- Пцыр зэогъэпцы пшюшми зэхэкыжы, шыпкээр зэпэчыжэ пшюшми, зэкю лэжы.

Yalanı ne kadar çalıssanda, gizleyemezsin.

3.6.13. Güvene İlişkin Atasözleri (цыхъэ/щыгугъу):

- Зэбгъэклэсырэм уанэр пшы ештэжы.

Terkine aldığın eğeri kapar.

- Зыщыщ умышлэрэр зэбгъэклэсмэ, уанэр птырэхы.

Tanımadığın birini arkana alırsan, eyeri kapar.

- Иоф зыдыуимылагъэрэ гъогу узыдытэмыхъагъэрэ уащымытхъу.

Birlikte iş yapmadıklarınla yola çıkmadıklarına güvenme.

- Джаурыгум непэ блэ зызэблехъу.

Gâvur kalbi günde yedi kez değişir.

- Іапэм щэ кьеклокырэ шюдэным шыур кьешэжы.

Parmağa üç kez dolanan sicim, atlıyı evine götürür.

- КІалэр пюфтэмэ, кІэльыкюжэ.

Çocuğu görevlendirilip gönder, arkasından kendini de git.

3.6.14. Güzele İlişkin Atasözleri (дахэ):

- Зышгхэ зышломылаем ылькьуи шлолаеп.
Yüzü çirkin olmayanın ayaklarında çirkin olmaz.
- Угу рихьырэр Ізшы, шы плъэгьурэр дахэ.
Canın çektiği tatlı, sevdiğin güzel.
- Дахэ закьор зы шы льякьу.
Tek başına güzellik atın bir ayağı.

3.6.15. Hastalıklar, Zorluklara İlişkin Atasözleri (сымаджэ\кьиныгьу):

- Усымаджэмэ, уиджэдыгу дэпкьым пыльагьэми мэхьоклы язгьэуагьэр.
Hastanın gocuğu askıda yıpranır mış.
- Узэр ошынэджэ кьакло мэстанэджэ мэкложьы.
Hastalık balta deliği büyüklüğünde gelir, iğne deliği büyüklüğünde gider.
- Ущыгьмэ тальэ, ущыльмэ убзэ.
Ayaktaysan zıpla, yatıyorsan yalvar.
- Егьэзыгьэми езэгьыгьэ хэль.
Zorda da uzlaşma vardır.

3.6.16. İyiliklere İlişkin Atasözleri (шы):

- Шы шы псым хадз.
İyilik yarı suya at.
- Шы зымышлэрэм шы кьыуионэу ышлэпэп.
İyilik yarmak istemeyenin söyleyecek sözü olmaz.
- Мыжьоклэ кьыуэрэм кьуэеклэ еожь.
Sana taş atana sen peynir at.
- Узгьэлыстрэм уиубьжэрэп.
Seni oturtan kötülüğünü istemez. (söylemez)
- Сишышлагьэ симыгьо, сигьунэгьу сипый.
İyiliklerin uğursuzluk getirir, komşun sana düşman kesilir.
- Шы ышлагьэмэ шы Іуежьыныгьы.
İyilik yaran iyilik bulur.
- Ем Іумыклагьэм шыр ышлэрэп.
Kötüyle karşılaşmayan iyiyi bilmezmiş.

- СишIушIэ симыгъо.
İyilik yaptım, kötülük olarak karşılaştım.
- Еми шIу хэль.
Kötülükte bile bir iyilik vardır.
- Ем шIум урегъэшIужьы.
Kötü insanı iyiyile barıştırır.
- Емрэ шIумрэ зымышIэрэп щымыIэм щэгугъы.
İyiyile kötüyü bilmeyen, olmayanı umar/ olmayandan medet umar.
- ШIур зыщыIэкIэ, дэим тегупшысэнэп.
İyi varken kötü düşünmeyelim.

3.6.17. Kader, Talih, Şansa İlişkin Atasözleri (нэтIэтх\тхъэетэ):

- Чэтым икIодыпIэ лъабжъэкIэ кычIеупхъукIы.
Tavuk öldürüleceği çukuru tırnaklarıyla eşermiş.
- ОшIум умыгъотрырэр уаем бгъотыжьытэп.
Güzel günlerde bulamadığını, kötü günlerde bulman güç.
- Унасыпынчъэмэ, махъшэм утэсми, хъэр кыыоцэкъэщт.
Şansın yoksa deve üstünde bile olsan köpek ısırır.
- Псыпэм упэIугъуальхъэкIэ, кыпфэгъэуцунэп.
Önüne yatsan da suyu durduramazsın.
- Унэным ихъэ уц ехъу, унэхъуным инысэ кIашъом дэкIуае.
Osağı tütecek olanın köreği ot yer, osağı batacak olanın gelini tavana çıkar.
- Губгъэныр ины, дунаир лъапIэ.
Takdir büyük, dünya değerli.

3.6.18. Kadına İlişkin Atasözleri (зылъфыгъэ/шъуэ):

- Шъузыр уипыин нахъи чылэр уипыймэ нахъышIу.
Karın düşmanın olacağına, tüm köylü düşmanın olsun daha iyi.
- Апэ къапщэрэр уишъуэ, ятIонэгэу къапщэрэр уипIур.
İlk aldığıın karın, ikinci aldığıın purun.
- Пшъашъэм зы псэлъыхъоп кыпфкъокIрэр зыхэдэн егъоты, ыгу рихърэм лъэIабэ.
Kıza bin kısmet çıkar, içlerinden birine elini uzatır.

- Шьуз шьорыщлэр лыгъапцл.
Kurnaz kadın erkek aldatır.
- Шьуз бзаджэр лыгъэжъ.
Kadının kötüsü erkeği yaşlandırır.

3.6.19. Kalp, Yürekle İlgili Atasözleri (ry):

- Шым тэсым ыгу мычъэмэ, шыри чъэрэп.
Binicinin yüreği koşmazsa atı da koşmaz.
- Улагъэр мэклыжъыми, гуклаер мэклы.
Et yarası iyileşse de yürek yarası her çığlık atar.
- Тлопсэ чыжъэм шыблэр щэгъуагъо, тырку члыгум адыгэгур хэунахъо.
Tuapse' de uzakta gök gürler, Türk toprağında Adige kalbi mahvolur.
- Псэрэ гурэ зэрэшлэ, зэфэсакъы.
Canla kalp birbirini tanır, gözetir.
- Гур пэмэ макъэр екы.
Kalp sıkılınca ses çıkmaz.

3.6.20. Kendine Yetmeye İlişkin Atasözleri (ежъ-ежъырхэу):

- Пшэ дагъэмэ пшъхъэ щыфэжъ.
Elin yağlıysa başına sür.
- Зэклэри щыбгъэзыеу узэупчлын умыгъотмэ, уипало гъэтлыси еупчл, ары пакло, уиши уишыукъамыщи яупчлыжъ.
Herkesi kenara itip danışacak kimse bırakmasan bile, kalpağını koy önüne, ona danış, hatta binek atına, kamçına bile danış.
- Пшъхъэ фэмышлэжъырэр зыми кьыпфишлэщтэп.
Kendin için yapmadığını kimse senin için yapmaz.
- Хэти итэкъэжъ илъэчлэжъ.
Herkes için kendi küllüğü saray.

3.6.21. Konuk, Misafirlere İlişkin Atasözleri (хъаклэ):

- Пчэдыжъ хъаклэр щэтэщх.
Sabah konuğu kaymak yer.

- Аубрэр бысым шы.
Seni kötüleyeni konuk etme.
- ХьакІэми насып Іахь кьыдакІо.
Konuk rızkını birlikte getirir.
- ХьакІэр бэрэ шысмэ, бысымыр езэшы.
Konuk çok kalırsa, ev sahibi sıkılmaya başlar.
- ХьакІэ кьакІо шыІэ шъхьакІэ, хьакІэгъэкІожь шыІэп.
Konuğun gelmesi kendi elinde ama gitmesi elinde değil.
- ХьакІэм ишырэ имашІорэ.
Konuğun atı ile ateşi her zaman hazır olur.
- ХьакІэ зиджагъом лыф егъажьэ.
Konuk sevmeyen ak et kızartır.
- Адыгэ хьакІэр пытапІэ ис.
Adige'nin konuğu kale içindedir.
- Зы хьакІэм зы хьакІэ тепсыхэжьырэп.
Konuk konuk üstüne inmez.
- Зы хьакІэр зы хьакІэм иджагъоми, хьакІэ зэтепсыхэгъитІур бысымым зэриджагъор.
Konuk üstüne gelen konuğu, ev sahibi de üst üste gelen iki konuğu istemez.
- ХьакІэр шхахэмэ, пчъэм еплъы.
Misafir karnı doyunca karıya bakar.
- ХьакІэр бысымым игъэр.
Konuk ev sahibinin tutsağıdır.
- УзыщашІэжьырэм хьакІапІэ умыкІу.
Tanındığın yere konuk gitme.

3.6.22. Kötülüğe İlişkin Atasözleri (иягъ):

- БзэджашІэм бзэджашІэр ынатІ.
Şu testisi suyolunda kırılır.
- Мыуцурэр кьиуцукІ ІокІэ.
Tekin durmayan tekinsize uğrar.
- Оркъыжъ хьадэр блэ мэбэгы.

Vork' in ölüsü yedi kez şişiyor.

- Тыгъугъэр тыгъугъэ.

Çaldığın çalınır.

- Уипый ыгу шӀу пфильыштӀэп.

Düşmanın olan senin için iyilik düşünmez.

- Аргъоим ыкопкъ зыхахым, зыхӀпхырӀми еплӀ, хӀпхырӀми еплӀ ыӀуагъ.

Budunu kopardığın sivrisinekte olsa kopardığın şeye bak, bir de kimden kopardığına.

3.6.23. Menfaat-Çıkara İlişkin Atasözleri (федэ):

- Хэт иуни чэм льякъу, тэ тиунэ дышъӀун.

Vana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın.

- Зику исым иорэд къеӀо.

Kimin arabasındaysa onun şarkısını söyler.

- ЕфӀнды хьурӀр ежъ ыныбӀ шъхьапырыплӀрӀп.

İmam kendi karnından uzağını göremez.

- Зифедэ хӀльым ытхьакӀумэ чанышт.

İhtiyacı olanın kulakları keskindir.

- Уицаци мыльщӀӀу уили гъӀжъӀгъӀнӀу.

Hem şiş kızmasın, hem et pişsin.

3.6.24. Neden-Sonuca İlişkin Atasözleri (къызыхӀкӀрӀр/зытехьухьӀрӀр):

- Цу зимыӀӀм цуӀӀӀ кӀешӀӀӀ.

Öküzü olmayan buzağıyı boyunduruğa koşarmış.

- Сы МӀшӀончъӀу лы агъажъӀрӀп.

Ateş olmadan et pişirilmez.

- ГъучӀым мыплъыкъожьыфӀкӀӀ тӀу.

Demiri soğuyuncaya kadar döv.

- Хьам ыкӀӀ утӀуцомӀ къыоцӀкӀӀжъы.

Köreğin kuyruğuna basarsan ısırır.

- Шхьом ухахьӀмӀ шхьо къыопкӀы.

Pıtrağa girersen pıtraklanırsın.

- Хы нӀпкъым утӀсӀу хым ухӀмыплӀӀн плӀӀкӀыштӀӀп.

Deniz kıyısında oturursan, denize bakmadan uyaramazsın.

- Шыблэ гъогъо мафэр ошхынчъэпщтын.
Şimşek çakan yer, yağmursuz olmaz.
- ЧатэкІэ кыпфаклорэр ичатэ екІодылІэжы.
Kılıçla yola çıkan kılıcına kurban olur.
- Зым фэхъу, кыздэмыхъурэр мэгу.
Birine cuk oturur/ürer, erişemeyende kurur.
- Мыуцурэр кыиуцукІ ІокІэ.
Durmak bilmeyen durduracağa rastlar.

3.6.25. Onur, Yiğitliğe İlişkin Atasözleri (напэ\намыс):

- Унэ кьеІэрэм ыпсэ еІэжъ.
Gözüne parmak uzatanın canını al.
- Чэтэ ихыныр лыгъэ Іоф шъхъакІэ имыгъоу кыимых, кызыпхырэм щытхъунчъэу имыльхъажъ.
Kılıç çekmek için yiğit olman gerekse de zamansız çekme, çektiğin zaman hakkını vermeden kınına koyma.
- ШъхъакІо зышкырэр, шъхъэшкыгъо ефэжы.
Onur kıran kendi onurunun kırıldığında görür. (Onuru kırılmış olan baş yiyecek zaman bulur.)
- Лы фэдэр бэдэд, лы дэдэр зырыз.
Erkek gibi olan çokta, erkek olan çok az.
- Лыгъэ напэкІэ фэхыгъэм ихадэ агъаерэп.
Yiğit olanlar için yas tutulmaz.
- Зыбгъэадыгъу, адыгъу пкІоцІымыльэу, адыгэ паІорэ адыгэ цыерэ зыщы-
плъэкІэ, адыгэ пачъыхъэ ухъуштэп.
Her ne kadar kendini Adige olarak kabul etsen bile Adige ruhun yoksa Adige kalprağı ve giysisi giymekle Adigelere yönetemezsin.
- АджалитІу зыщымыІэкІэ, а зы лІэгъум лыгъэ хальхъ.
İki ecel olmadığına göre o tek ölüşün de yiğitlik olsun.
- Псэр аты, напэр ащэфы.
Can verilir, gurur (onur) satın alınır.
- ШъхъакІо уимыІэу лы ухъуштэп.

Onurun yoksa adam olamazsın.

- ШьхьэкIомьдэр кIодыгъошIу язгъэIуагъэр.

Gururu olmayan çabuk yok edilir.

- ШьхьакIо зышхьырэр шьхьэшхьыгъо ефэжьи.

Onursuzluğa boyun eğen, kendi başından olur.

- БзэджэшIагъэкIэ ущыIэн нахьи утхьамыкIэ гукъабзэкIэ ущыIэныр нахьышIу.

Kurnaz mücrim olarak yaşamaktansa temiz kalpli yoksul saf olarak yaşamak daha iyidir.

- Е улын е улIэн. : Ya yiğit olursun, ya ölürsün.

- Е шьулIын, е шьулIэн. : Ya er olunuz, ya ölünüz.

- Къэрабгъэм пIын къехьы.

Korkak olan rın alır.

- Ощынэмэ, уищын зыпIытын мыжъо цакIэм утэхьэу, шьхьэр умыгъэуназэ.

Korkuyorsan, korkunu belli edecek kayanın üstüne çıkma, başın dönmesin.

- Цыф щтагъэм зызымышIэжьрэ кIуачIэ зыхегъотэжьи, къыпэкIафэрэр реуты, рекIыкIы.

Korkan insan kendinde olağanüstü bir güç bulabilir, önüne çıkan çigneyip geçer.

- УлIэнми лIыгъэ хэль сы.

Ölmek de yiğitlik gerektirir.

3.6.26. Ölümle İlişkin Atasözleri (лIэныгъ):

- Кушъэ зыфэшIыгъэрэ мылIэжьиэрэ щыIэпи.

Beşikte yatmayanla ölmeyen yok.

- Зыл мыузыжьрэр, зынэ агъэплIэжьрэр ары.

Göz karağı indirilenin canı acımaz.

- Тэтым еплIы, телIыр гъае.

Yaşayana bak da, ölene acı.

- Къо укIыгъэм сэшхо хасэжьрэл.

Öldürülmüş domuza kılıç sokulmaz.

- Бырджыр, умылĕжыхэмэ, чэтыу хьаджи кьэплъэгъужьын.
Ölmezsен hacı kedi de görürsün.

3.6.27. Sır, Gize İlişkin Atasözleri (шъэфы):

- Мэзрэ мэзахэрэ уишъэф ащымылу.
Ormanda da mehtapta da gizini söyleme.
- Нэбгырищ зыдэщылэм шъэф щылĕжъэп.
Üç kişinin olduğu yerde artık giz kalmaz.
- Нэбгыритлу ашĕрэр шъэфы хъужьырэп.
İki kişinin bildiği sır olmaktan çıkar.
- Мэзым шъэф щалорэп ежъ.
Ormanda bile sır konuşulmaz.

3.6.28. Sosyal İlişkilere İlişkin Atasözleri (гъусэ\ныбджэгъу\благъэ):

- Ĭрмыль мышъашъом гуащэр щымыгъэгугъу, уигъусэ ущыгугъэу мышъэм уемыбэн.
Eline geçmeyen ayı postu için karını sevindirme, arkadaşına güvenerek ayıyla güreşme.
- Къуаджэ ищү нахьи, къуаджэ иблагъ.
Köyün öküzünden, köyünden dost.
- Уиблагъэ щэгъу-тэгъу умышы.
Akrabanla senli benli olma.
- Дэйлэ благъэ уиĕн нахьи, акъыл зиĕ пый.
Deli arkadaşın olacağına akıllı düşmanın olsun.
- Лъапсэ зимыĕ чыгрэ шъэогъу зимыĕ цыфрэ.
Kökü olmayan ağaçla, arkadaş olmayan insan birdir.
- Шъэогъу зэгъэгъоти бгъотыгъэр гъэгъунэ.
Arkadaş edin, edindiğin arkadaşını koru.
- Сишыушлагъэ симыгъо, сигъунэгъу сипый.
İyiliklerin uğursuzluk getirir, komşun sana düşman kesilir.
- Пшьашъэр дэгъумэ, гъунэгъур ишызышĕгъу.
Kız becerikli ise komşuyu örnek almış.

- Гьунэгьу чыжьэ нахьы, гьунэгьу благьэр нахьышIу.
Yakın komşu, uzak komşudan iyidir.
- Гьунэ-гьур унэгьу, ащ игьунэгьур гьунэгьу.
Komşu komşudur, komşunun komşusu da komşudur.
- Блэгьэ чыжьэ нахьы гьунэгьушIу зыIуагьэм щэрыоу.
Yakın ya da uzak, iyi komşu dünyaya bedel.
- ХапIэ кьыхэпхыным, унэ пшыным ыпэкIэ, гьунэгьур кьыхахы.
Ev yarmadan önce kiminle komşu olacağını öğren. Komşu ile pantolon.
- Гьунэгьур гьончэдж.
Komşu ile don. (üşü)
- Унэ зыщэфьрэм гьунэгьу дэщэф, хапIэ уубытыным ыпэ гьунэгьу убыты.
Ev alırken yanında komşu almayı da unutma, yurt edineceğin vakit edineceğin komşuyu da gözet.
- СишIушIэ симыгьо сигьунэгьу сипыи. : İyiliğim bedbahtlığım, komşum düşmanım oldu.
- ЗэрэмышIитIу тыгьужьы.
Tanışmayan iki kişi birbirine kurtmuş gibi bakar.
- Синьсэ есэю, ситIуанэ гурэю.
Gelinine söylüyorum, kumam anlıyor.
- Джэгум паго кьэкIыжьы.
Oyundan kavga çıkar.
- Уизэкьоньыми зыкьыуегьэшIэжьы.
Yalnızlıkta insanı kendine getirir.
- Хэмахьэр кьыхьы унахьэр рифыгь.
El köpeği geldi, ev köpeğini kovdu.

3.6.29. Soy-Geleneklere İlişkin Atasözleri (ны,анэ\льапсэ\хабзэ):

- Уятэ игьогужьрэ уятэ иблэгьэжьрэ умыбгынэжь.
Babanın eski yoluyla eski dostunu kaybetme.
- Тыр дэм фэд, ныр нэм фэд.
Baba koz gibidir, anne göz gibi.

- Тыр ІәшІу, ныр шьоупс.
Baba tatlı, ana babadan tatlı.
- Пырамыбжбыр мэшхьалгъэ, шхьадж ыльапсэ екІужьы.
Mürver tomurcuklanır, armut dibine düşer. (Her şey aslına döner/kökenine gider.)
- Сыд фэдизэу сабыир бгъэуджыгъэми, янэ кьызэреджэу ыдэжь мэчъэжьы.
Bebeği ne kadar oynatırsan oynat, annesi çağınca koşup gider.
- ХэбзэмышІэ хэбзэ лыхьум хьэкухьалыжъом шьоу хельхьэ.
Töre-usul bilmeyip arayan, fırın ekmeğine bal katar.
- Уижь гъашІуи, уинахьыкІэ шІу лгъгъу язгъэІуа-гъэр джащ фэд.
Yaşlına değer ver, küçüğünü sev.
- Пырамыбжбыр мэльалгъэ ыльапсэ ельэльжьы.
Mürver meyvelerini dibine döker.
- Щагуцум уеомэ, мэзыцум ыбжъакъо мэузы.
Avludaki öküze vurursan dağdaki öküzün boynuzu ağrır.
- Адыгэ мытыгъорэ аргъой мыщакъэрэ щыІэп.
Isırmayan sivrisinek ile hırsızlık yapmayan Adıge olmaz.
- Урысым ыгу непэ блэ зэокІы.
Rus'un düşüncesi günde yedi kez değişir.
- ЛышІум кьо дэй кьыхэкІрэп.
İyi insanın kötü oğlu olmaz.
- Тым ихабзэ кьом ишапхь.
Babanın huyu oğluna da geçer.
- Кьом тыр кьегъэшъыпкъэжьы.
Oğul, babanın kopyasıdır.(Oğul babanın örneğidir.)
- Тым ихабзэ кьом ибзыпхь.
Babasının töresi oğlunun da yoludur.
- Янэ еплъри ыпхьу кьащэ.
Anasına bak kızını al.
- Гупщыси псалгъэ, зыплъахьы тІыс.
Düşün de konuş bakın da otur.

- КъыуаIорэм уедэIун фае.
Söyleneni dinle.
- МашIом псыр къегъажъоми, псыжъом машIор егъэкIуасэшъ.
Ateş suyu kaynatsa da kaynar su ateşi söndürür.

3.6.30. Söz söylemek, Konuşmaya İlişkin Atasözleri (гушIэн\псэльэн):

- Зигугъу пшIырэр пчъэшъхъалум тэс.
Sözünü ettiğin eşiğinde biter.
- УмышIэрэм утегушIэн зыкIыфэмыер.
Bilmediğinden söze edersen yanılırsın.
- ГушIэм икIыхъэ нахы, ларием икIэсы.
Sözün uzunundansa ipeğin kıyası.
- Чатэм пиупкIрэр мэкIыжы, жэм пиупкIрэр кIыжърэп.
Kılıcın kestiği iyileşir, dilin kestiği iyileşmez.
- Щытхъу лыерэ убкIаерэ зэфэдэ.
Gereksiz övgü ile sövgü aynı kapıya çıkar.
- Цум еубз, шым езэу.
Öküze tatlı dil dök, atı kırbaçla.
- ГушIаэ дахэм блэр гъуанэм къырешы.
Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.
- КъыозIокIрэм къыуеIо, къыозыIуапэрэм унэ къырэкIы.
İma eden istediğini açıkça söylemiş olur, açıkça söyleyen gözünü çıkarır.
- ГушIаэ лые умыгъэбыбы, цIыфыбэр зыщыкIэрэлIыр умыубы.
Lafı fazla uçurma, halkın gereksinim duyduğu yiğidi yerme.
- Тикъамэ тIо къитэшъумыгъэх, тигушIаэ тIо къэтэ-шъумыгъаIу.
Kamamızı kınından iki kez çekmeyelim, sözü iki kez söylemeyelim.
- УзыгъэтIысрэм уиубыжърэп.
Seni oturtan arkandan konuşmaz.
- Дэгум ыIонрэ ышIэнрэ егъоты.
Sağır uydurur söyler.
- Мыдэгум зэхихрэр кIиIотыкIыжын, мынэшъум, ылъэгъурэр ыIотэжын.

Sağır olmayan duyduğunu, kör olmayanda gördüğünü anlatır.

- Узэмыджэрэр кыюджэжэрэп.
Seslenmezsen yankısını duyamazsın.
- МыдаIорэр мэдэхъу.
Söz dinlemeyen yanlış dikiş diker.
- АмыIорэр аIожьырэпышь, ухэукъуагъэп.
Söylenmemiş şey, tekrar söylenmez.
- ГушыIэ дахэм гугъур пщегъэгъупшэ.
Güzel söz acıyı unutturmuş.
- Джэгум паго кызэрикIыштыр.
Çok muhabbet tez ayrılık getirir.
- Къэбарыр лъэкъуабэ. : Haber çok ayaklıdır.

3.6.31. Tecrübeye İlişkin Atasözleri (шырытныгъ):

- Цэм ыстыгъэр псым епщэ.
Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer.

3.6.32. Varlık-Yokluğa İlişkin Atasözleri

(щымыIэныгъ/къэтыныгъэ/былым):

- Къаным ынэ уезгъэбээрэр былым.
Khan'ın gözünü örtüren mülk.
- ТхамыкIэм икIапсэ баим елажъэ.
Yoksulun ipini varlıklı eskitir.
- Былымыр осэпс, цIыфыпсэр IэшIу зыIуагъэм тефэрабгъоу.
Mal çiğ gibi, can her şeyden üstün.
- Баим ынэ пэIульыр мыльку, нэкулъыр зильапIэр тхъамыкI.
Zenginın gözü malda-servette, sucuğu pahalı bulansa yoksul, garip.
- Былымыр осэпсы, цIыфыпсэр псым фэд.
Mülk çiydir, insan canı su.
- Утапгорэр шъом екIы-лъэсым шыур имыскъар.
Yaya atıyla alay eder.

- Шхэжыгээрэ нэжыгээрэ зэрэшлэпэ.
Aç toku anlamaz.
- Мылэклэлэ ладжи кысфыхэкжыгэми, ныбэм илоф лотэжыгыошю.
Aç kaldığın günlerin olduysa da midenin açlığı unutulur.
- Чэтым ишкьун ипкыхэ льэгу.
Aç tavuk kendini darı ambarında sanır.
- Шхэжыгээрэ нэжыгээрэ зэрэшлэха?
Tıka basa doyanla acından kıvranan hiç birbirini tanır mı?

3.6.33. Yetenek, Beceriye İlişkin Atasözleri (сэнауш/зыхэль):

- Зыфэхьурэр быхьоу мэуцу.
Becerikli, dikilirken bile geniş yer kaplar.
- Ахадэрэр мэдэхьу алуи.
Zor beğenen beceriksizi seçer.
- Хьэ игубж кьо тырелхьэ.
Köpek beceriksizliğini domuza yüklermiş.
- Хигэхьон зэлом хигэкли, зитхьаклын зэлом зицлэлагь язгьэлуаггэм.
Dolduruyorum derken boşalttı, yakanıyorum derken üstünü kirletti.

3.6.34. Yola İlişkin Atasözleri (гьогу):

- Гьогум хэдгэклырэр тичар.
Yolcu yolunda gerek.
- Гьогу техьэрэр гьогу тэнэрэп.
Yola çıkan yolda kalmaz.
- Уапэ бдзыггэ мыжьом уельэпэожьы.
Yolda giderken ileriye attığın taş sonra ayağına takılır.
- Гьогу нэщэ сапэм мэкьу щеохэрэп, ер зэоггэ чьыгым пклашгэ кьыпыкжырэрэп.
Yol kenarındaki tozlukta ot biçmezler, kötülük (yıldırım/şimşek) çarpan ağaçta yaprak/gazel bitmez.
- Дзэм ухэтми, гущылэгу уимылэмэ, озэщы.
Ordu içinde de olsan, yoldaşın yoksa sıkılırsın.

- Псыикыгъом шыхэр зэблахъухэрэп.
Irmak geçilirken at değiştirilmez.

3.6.35. Yönetime İlişkin Atasözleri (гъэЮорышIэныр/гъээекIоныр/ зехъаныр):

- Бжъэматэм бжъэпщитIу дээрэп.
Bir kovanda iki arı beyi olmaz.
- Чэтыу зэрымыс унэм цыгъо щэджэгу.
Kedi olmayan evde fareler cirit atar.
- ПакIэм къымыхъыгъэр жакIэм къыхъыжъыщтэп.
Büyün yapmadığını sakal yapmaz.
- Молэ мыхъор IэнэхъокI.
Yarım imam sofraya aşındırır. (Yarım molla dinden eder.)

3.6.36. Zamana İlişkin Atasözleri (уахътэ):

- Имыгъом аргъой тэджыгъэ.
Sivrisinek zamansız kalktı.
- Ошх блэкIыгъэм кIакIо лъэпхъыжъэжъкIэ пкIэ иIэжъэп.
Yağmur yağdıktan sonra yamçıya bürünmenin bir anlamı olmaz.
- Гупшысэр къакIо хъумэ, пэрэохъу уфэхъуныр хъэрам.
Rahatlama zamanı geldiğinde rahatına engel olmak haram.
- Игъо къэмысэу уисэ къимых.
Zamanı gelmeden kamanı çekme.
- Iэнтэгъупэм уецкъэжъкIэ унэсыжъынэп.
Dirseğini ısırmak istesen de artık yetişemezsin.
- А зы Iугъор онджэкъым тIо икIыжърэп.
Duman aynı oaktan iki kez çıkmaz.
- Шышъхъэр благъэкIи, шыкIэм кIэлъытхъожъыгъэх.
Atın başı geçtikten sonra, kuyruğuna uyarılmaz.
- ИгъомышIэм ошIэ дэмышIэ шIэн хэль.
Zamanında yapmazsan ansızın yapmak zorunda kalırsın.
- МыплъыкъожъыфэкIэ гъучIыр фытэ.
Soğuyuncaya kadar demiri dövmeeye devam et.

- Лъэпэуагъэри къэтэджьыжбы, зыпэ кыпагуагъэри мэхъужбы.
Tökezleyen de doğrulur, burnu sürtülende iyileşir.
- Гузэжъуалэхэр шIэхэу жбы мэхъух, мыгузажьорэр мэгужьо.
Aceleci tez yaşlanır, acele etmeyen geç kalır.
- Унэшъуаеи цIыфыр егъэжбы, жбы хъурэр тхыдэбаIо мэхъу.
Ev faresi insanı kocadır, kocayan çokça kıssa anlatır.

3.7. Bitmeyen Umutlar I-II, Taşdeğirmen, Sürülenler ve Hehesher” Adlı Eserlerde Ortak Olarak Kullanılan Bazı Atasözleri ve İncelenmesi

Bu bölümde Bitmeyen Umutlar I-II, Taşdeğirmen, Sürülenler Ve Hehesher adlı romanlarda sıklıkla kullanılan atasözleri ele alınmıştır. Toplamda otuzüç atasözünün öncelikli olarak Türkçe çevirileri yazılmış ardından ise Çerkezceleri eklenerek asıl halleri ortaya konulmuştur. Ayrıca atasözlerinin romanlarda geçen kısımları eklenerek içerdikleri anlamlarda belirtilmiştir.

1) İyilik yap suya at. (B.U. I, 14/ B.U. II,206)

ШIу шIи псыи хадз.

“...Saygın Pşı Hajemiko Kaşav bile Bjeduğ’dan azımsanamayacak kadar konuk getirirdi. Öyle bir iyiliği olmayacaksa, kendi doğurduğumuza bile doğru dürüst bakamazken bunca yıl niçin onun çocuğuna baktım. İyilik yap da suya at, demişler...” (B.U. I, 14)

Yukarıda eserden alınan parçadan da anlaşılacağı üzere “İyilik yap fakat karşılığında bir beklentin olmasın” anlamı bulunmaktadır. Yapılan iyilik yalnızca erdem sahibi olmak içindir. Yapılan iş karşılığında bir şey beklenmemelidir.

2) Kılıcın kestiği iyileşir, dilin kestiği iyileşmez. (B.U. I, 147/ B.U. II, 239)

Чатэм пиупкIрэр мэкIыжбы, жэм пиупкIрэр кыжърэп.

“... ‘Ne yazık ki dilimi tutamadım...’ Şerel’iko, oğluna baktı. ‘Kılıcın kestiği iyileşir, dilin kestiği iyileşmez, denmiş. Senin sorunu nasıl yanıtlayayım?’...”
(B.U. I, 147)

Yukarıda parçada geçen cümleden de anlaşılacağı üzere “İnsanın konuştuklarına dikkat etmesinin gerektiği, söylenen sözlerin kalp kırabileceğini bilip sözlerini seçerek konuşmanın önemi” vurgulanmıştır.

3) Konuk konuğu istemez, iki konuğu da ev sahibi istemez. (B.U. II,278/ S. 5)

Зы хьакIэм зы хьакIэр иджагъу, хьакIитIор бысымым иджагъу.

“... ‘O da doğru. Fakat konuk konuğu istemez, iki konuğu da ev sahibi istemez diyor Adıgeler. İşte, bir grup atlı daha geldi kapının önüne’ diyerek ayağa kalktı Şıpak’ue...”
(B.U. II, 278)

Konuk Çerkezler için çok önemlidir. Bu nedenle konuk ile ilgili birçok Çerkez atasözü vardır. İşte bunlardan biri olan “Konuk Konuğu sevmez, ev sahibi iki konuğu da sevmez.” atasözü ev sahibi için konuk ağırlamanın zor bir iş olduğu vurgulanmak istenmiştir. Ayrıca konuk üstüne konuk gelmesi ev sahibini olduğu kadar gelen misafirleri de zor duruma sokacağı söylenmek istenmiştir.

4) Gözüne parmak uzatanın canını al. (B.U. I, 132-148/ B.U. II, 135-323/T. , 611/H. , 245)

Унэ къэIэрэм ыпсэ еIэжь.

“... ‘Yerinme baba, bugün bile senin o akşam yaptıklarını bende yaparım. Gözüne parmak uzatanın canını niçin almayacaksın! ...’”
(B.U. I, 148)

Yukarıda geçen atasözünde anlatılmak istenen “Canını yakan insanı affetmemek hatta sana yapılanın daha fazlasını yaparak onunda canını yakmak”dır.

5) Gözün gördüğü cana/başa/ömre bedeldir. (B.U. I,377/ B.U. II, 258/ H. , 483)

Нэм ыльэгъурэр шъхъэм ыуас.

“...Güzel düşüncelerin var delikanlı. Tanrı muradına erdirsin. Giderim dersin gönderirim. Gözün gördüğü başa değer. Bu konuda yapamayacağım şey yok’...

(B.U. I,377)

Yukarıdaki parçadan anlaşılacağı üzere insanın tecrübeleri, gördükleri canı kadar değerlidir. Tecrübe insanın geleceğini aydınlatan ışıktır. O yüzden insan yaşamı için büyük önem taşır.

6) Sana taş atana sen peynir at.

(B.U. I, 151/ T. , 419)

МЫЖЪОКІЭ КЪЫУАОРЭМ КЪУАЕКІЭ ЕОЖЪ.

“... Laşın, kocasını öldüren lekoleşlerden bir şey kabul etmektense ölümü yeğleyeceğini söylemişse de yakınları; sana taş atana, sen peynir at, denmesi gibi ‘Yapılan yardımı geri çevirmek olmaz’, demişler, gönderilenleri zorla kabul ettirmişlerdi...”

(B.U. I, 151)

Çoğu dinde de yer edinmiş yukarıda kullanılmış olan atasözüne benzer kullanımlar mevcuttur. Kötülüğe kötülükle değil iyilikle karşılık verilmesinin önemli olduğu vurgulanmaktadır.

7) Sözünü ettiğin/andığın eşğinde biter.

(B.U. I, 33-158-381/B.U. II, 319/ T. , 70-

106-244-408/ S. , 110-141/ H. , 44)

Зыгугъу пшырэр пчъэшъхъаум тес.

Dünyada birçok iletişim şekli vardır. Bunlardan biri de düşünsel, ruhsal iletişimdir. Bu şekilde bahsedilen insanlarda, anıldıklarını fark ederler, hissederler.

8) Sahibi olmazsa eşeği kurtlar/köpekler yer. (B.U. I,168/B.U. II,224-398/ T. , 9-540)

Зышъхъэ щымылэм ищыд хъэмэ ащхы.

“... ‘Bu pisler niçin buraya toplandılar şimdi? Sahibi olmazsa, eşeği kurtlar yer, sözü boşuna söylenmemiş. Boş bulunursan bunlar seni de yerler!’...” (B.U. I, 168)

Sahipsiz olan insanın, yani ailesi veya sevenleri olmayan bir insanın kötü insanlar tarafından aldatılıp, ölüm eşiğine dahi getirilebileceğini anlatılmaktadır. O kişi kandırılrsa yahut ölse dahi arkasında duracak onu koruyup kollayacak kimsenin olmayacağı bu nedenle de kötü, kurnaz insanlarca kolayca aldatılacağından bahsedilmiştir.

9) Seni oturtan arkandan kötülüğünü söylemez. (B.U. I,183/B.U. II,56/ T. , 95)

УзыгъэтЫсрэм уиубыжьырэн.

“... ‘Otur’ sandalye verdiler, yer gösterdiler.

‘Hayır, sağolun. Konuğumuzu selamlamak için gelmiştim.’

‘Seni oturtan, arkandan kötülüğünü söylemez. Önemli değil, otur.’ Dedi
Çecikopş...” (B.U. I, 183)

Çerkezler de sosyal hayatı düzenleyen kuralları oluşturan Habze’de yaşça yahut sosyal hiyerarşideki büyüklerin yanında oturmak ayıp sayılır. Fakat bir insan büyüğünün yanında büyüğünün izniyle oturabilir. Bu atasözü de böyle bir durum da söylenmiş ve zamanla yayılmıştır. Böyle bir durumda da kişiye izin veren onun arkasından konuşmaz, dedikodusunu yapmaz anlamındadır.

10) Tavuk öldürüleceği çukuru kendi ayaklarıyla deşer. (B.U. I,196/B.U. II, 21/T. , 472)

Чэтыр эклодылэщтыр лъэбжьэклэ кыклеупхъукы.

“... ‘Onun ocağının söndüğünü bir gün görürsün. Tavuk öldürüleceği çukuru kendi ayaklarıyla eşer, derler. İki kişi konuşurken dinlememeni kaç kez söyledim sana! ...”

(B.U. I, 196)

Yukarıdaki atasözünden de anlaşılacağı üzere “İnsanların başlarına gelen olaylar, onların kendi iradeleriyle yaptıkları seçimleri sonucunda gerçekleşir”.

11) El/Yabancı köpeği geldi, ev köpeğini kovdu. (B.U. I,208/ T. , 445-524)

Хымахьэр кыхьы унахьэр рифыгъ.

“... ‘Söylediğim sözü ağzıma tıkıyorsun, evimizde konuşma özgürlüğüm yok mu? Sıkış huyunu bırakmanın zamanı geldi. El köpeği geldi, ev köpeğini kovdu, denmesi gibi nasıl yapınıyorsun bana! Ay ay diye bağırarak tüm köylüyü başına toplayacağım’...” (B.U. I, 208)

Sonradan geldiği halde bir yerde, kendinden önce gelen kişinin yerini almaya çalışan insanlar için söylenen bir sözdür.

12) Tencere yuvarlandı, kapağını buldu. (B.U. I,209-272/T. , 353)

Зэфэмыдэ зэдашъорэп, зэмышъогъу зэдэуджрэп.

“... ‘O sözünü ettiğin senden iyi mi? Tencere yuvarlandı, kapağını buldu. Anan yoksa baba evi el evi! ...” (B.U. I, 209-272)

Her şey kendine benzeyeni bulur. İnsanlarda hayatlarında kendi karakterlerini yansıtan insanlarla karşılaşırlar. Bu duruma binaen söylenmiş bir atasözüdür.

13) Konuğun karnı doyunca gözü yolda olur. (B.U. I,218/B.U. II,278/S. 76)

ХъакІэр щхэмэ, пчэм еплъы.

“... ‘Sağol saygın thamate. Azığını yediğim için evine konuk olduğumu varsayıyorum. Konuğun karnı doyunca gözü yolda olur, denmesi gibi, ayıplama beni. Gece Bastık’da olmam gerekir.” (B.U. I, 218)

Yukarıda kullanılan atasözünde anlatılmak istenen konuk, misafir olduğu evde karnı doyunca, misafir olduğu evde işi bitince yoluna devam etmek yahut evine dönmek ister.

14) Güzel günlerde bulamadığımı kötü günlerde bulamazsın. (B.U. I,219/ B.U. II, 70)

ОшІум умыгъотрырэр уаем бгъотыжъытэп.

“... ‘Güzel günlerde bulamadığımı, kötü günlerinde bulamazsın sayın thamate.’

‘O da doğru. Güle güle delikanlı.’ ...” (B.U. I, 219)

İnsanın iyi günlerinde şansı açıktır, mutludur, sağlıklıdır. Yani elde etmek isteyeceğini elde edecek gücü kendinde bulur. Fakat kötü günlerinde yani sağlığı

yokken yahut parası yokken istediklerini elde edemez. Bu yüzden insan güzel günlerde bulamadığını kötü günlerinde bulamaz.

15) Umudu tükenenin at koşmaz.

(B.U. I,227/T. , 560)

Гур кłodмэ, шыр шэжэрэп.

“... ‘Şu kayalardan karşıya atlayabilen başından p’ınını çıkarabilir. Tanrı tanığım olsun ki sizin için getirilen şu atlar bu kayalıkları ilk kez görmüyorlar. Umut tükenirse at koşmaz. Unutmayın ki, at da can taşıyor...” (B.U I, 227)

İnsanı yaşadığı kötü olay veya durumlardan geleceğe karşı duyduğu umut ayakta tutar. Umudu olmayan insanın yaşama isteği kaybolur. İşte bu yüzden de umudu olmayanın atı koşmaz yani hayat ile savaşma gücü kalmaz.

16) Düşün de konuş, bakın da otur.

(B.U. I,246-363/ H. , 88)

Гупщыси псалъэ, зыплъахьи тІыс

“... Ç’emgueye, düşün de konuş, bakın da otur, denir... Yaptığını düşünmeden yapıyorsun. Bundan böyle çocukça davranışlarda bulunduğunu görmeyeceğim! ...”

(B.U. I, 246)

Kişinin bulunduğu davranışlardan yahut sözlerden önce tedbirli davranması ve düşünmeden hareket etmemesi gerektiğini anlatan bir atasözüdür.

17) Can satılır, onur satın alınır.

(B.U. I,260/T. , 333/S. ,21/H. , 475)

Псэр ащэ, напэр ащэфы.

“... ‘Biliyorum zivızhan.’ Vork’ın sesi yumuşamıştı.

‘Biliyorsan, kamayı aldığın yere koy!’

‘Can satılır, onur satın alınır zivızhan. Kardeşin biz vorkleri küçümsedi...’

(B.U. I, 260)

Onurunu koruyabilmek için tehlike altındayken kişinin cesaret göstererek canını dahi öne koyması gerekir. Çünkü Çerkezler için onur candan değerlidir.

18) Uyuşmayanlar birlikte oyuna çıkmazlar, benzeşmeyenler birlikte eğlenemezler.

(B.U. I,265/ H. , 204)

Зэфэмыдэ кыызэдашгорэп, зэмышьогъу зэдэуджрэп.

“...Bjeduğ pşilerinin en zalimlerinden olan Kazeniko Kamış’ın yarın gece büyük bir şölen verecekti, aralarında Hajemiko Alkes’ı de görmek istediğini bildirmek için bir adam göndermişti. Uyuşmayanlar birlikte oyuna çıkmazlar, benzeşmeyenler birlikte eğlenemezler, dendiği gibi Kunçıkopş’ın de, Çecıkopş’ın de eğlence de bulunup bulunmayacaklarını sormak gereksizdi...” (B.U. I, 265)

Her şey kendine benzeyen ile birlikte var olur. Benzer karakterler birbirlerini çekerler. Bu nedenle uyuşmayanlar birlikte dans etmezler, benzeşmeyenler birlikte eğlenemezler.

19) Bela nereden geldin?

(B.U. I,275/ B.U. II, 8-326)

Тыдэ укьикли лажь?

“...Bela nereden geldin, derdi yaşlılar. Bir gece tarlaya giren domuz sürüsü yenice sütlenmeye başlayan darıyı çiğnemişti...” (B.U. I, 275)

İnsanların başlarına gelen kötü olaylar sonucunda ortaya çıkmış bir atasözüdür. Belanın kimden ve nereden geleceği belirsiz olduğundan, her daim temkinli olmaya teşvik edici bir söz olup zamanla kalıplaşmıştır.

20) Arabasına bindiğinin türküsünü söyler. (B.U. I,378/B.U. II,140-226/H. ,329)

Зику уисым иорэд кьелю.

“... ‘Ne demişler: Arabasına bindiğinin türküsünü söyle. Şerel’ikoler’in arabasına bindiğimiz için türkülerini söylüyoruz, biliyorum fekolle düşünmeden de edemiyorum.’ ...” (B.U. I, 378)

Çıkarlarına göre davranan insanlar için söylenmiş bir sözdür. Çıkarlarıyla birlikte insanlarda değişir. Bu yüzden de atasözünde de denildiği gibi arabasına bindiğinin türküsünü söyler.

21) İnek ayağı buzağı öldürmez. (B.U. I,378-389/B.U. II,180-224-412/T. ,196-331-553/S.218)

Чэм л'як'ьо щк'Іэ ыук'ыж'ьрэпи.

“... ‘İnek ayağı buzağı öldürmez. Zavallılar sözümü dinliyorlar. ‘...’”

Yukarıdaki atasözünde “Annenin yaptığı bir iş çocuğuna zarar vermez. Anneler, her zaman çocuklarının iyiliği için çabalar.” anlamı taşımaktadır.

22) İki kişinin bildiği sır sayılmaz. (B.U. II,5/T. ,66-215/S. , 131)

Нэбгырит'у азфагу дэфаг'ьэр мыш'ьэфми.

“...Bir gören olsa bile oğluna söylediklerini başkalarının duymasından mı korkacaktı? İki kişinin bildiği giz sayılmazsa da, bu konunun bir daha açılmaması için oğlunu uyaracaktı...” (B.U. II,5)

Eğer bir sır paylaşılmışsa o artık giz olma özelliğini yitirir. Sır, paylaşılmaz, tek bir kişiye aittir. Ayrıca paylaşılan sır, dilden dile dolanmaya mahkûmdur. Yukarıdaki atasözü de bu durumu açıklayan bir sözdür.

23) Kamış/saz yaprağı/ saman bile rüzgâr tutar. (B.U. II,206/T. , 60-556-667)

К'ьамыщ тх'ьап'эми ж'ьы еубыты.

“... ‘İyilik yap, suya at; onlardan nasıl yararlanacağımızı bilemezsin. Kamçı yaprağı bile rüzgâr tutar derdi rahmetli baban.’...”

Yukarıda kullanılan atasözünde “İşe yaramaz olarak görülen şeylerinde faydasının dokunabileceği” anlatılmak istenmiştir. Yukarıda eserden alınan parçada da geçtiği üzere neyin yararının dokunacağı bilinemez.

24) Elin yağlıysa başına sür. (B.U. II,225/S. , 294)

П'э даг'ьэмэ пш'ьх'ьа щыф'эж'ь.

“... ‘Adıge meclisinin deklarasyonu, yardım çağrıları dünyanın hiçbir yerinde duyulmayınca, ardından meclis de yakılınca, Adıgeler elin yağlıysa başına sür, dedikleri gibi hiçbir sonuç getirmesi mümkün olmayan yiğitlik kanlarıyla ülkelerini, özgürlük ve onurlarını korumaya çalıştılar.’...” (S. , 294)

“Eğer elinden bir şey geliyorsa durumu değiştirecek yap” anlamı taşıyan bir atasözüdür. Yukarıda eserden alınan parçadan da anlaşılacağı üzerine Çerkezlerin

yardım çağrılarında diğer ülkelerden yardım gelmeyince onlarda ellerinden geleni yaparak kendi imkanları dahilinde hareket etmişlerdir.

25) Atın başı geçtikten sonra kuyruğuna yapışılmaz. (B.U. II, 251/S. , 151)

Шышъхъэр зыблэкырэм, шыкIэм улъымыбэнэжъ.

“... ‘Çekilmiş ama ve kılıç dışında başka çıkış yolu yok mudur? Atın başı geçtikten sonra kuyruğuna yapışıyorlar diyenlerin de çıkacağını da bilerek Zan Kharbatır ile birlikte Özgür Adıge Meclisinin deklarasyonunu bütün dünyaya duyurmak gerektiğini düşündük.’...” (S. , 151)

Yukarıdaki atasözü “Yapılması gereken işin, olması gerektiği vakitten bir hayli geç başladığını ve gösterilen çabanın boş olduğu” anlamını taşımaktadır. Yapılması gereken iş, zamanında yerine getirilmelidir. Vakti geçtikten sonra boş yere çaba göstermek gereksizdir.

26) Konuğun gelmesi kendi elinde gitmesi ev sahibine bağlı. (B.U. II,278/T. , 53/S., 53)

ШъхъакIэ хъакIэм икъэкIон ежъ иIоф, икIожъын бысымым иIоф.

“... ‘Vallahi Gezar, size ne diyeceğimi bilmiyorum... Konuğun gelmesi kendi elinde ama gitmesi değil. Siz nasıl isterseniz.’...” (T. , 53)

Çerkez kültüründe konuk çok değerlidir. Bu nedenle konuk ile ilgili atasözleri çokça bulunmaktadır. Yukarıdaki duruma örnek bir atasözü bulunmaktadır. Ev sahibini seçmek konuğa aittir. Ve ev sahibi seçilmiş kişi konuk tarafından onurlandırılmış sayılır. Ev sahibi de ona hürmette kusurda bulunmaz. Bu nedenle de konuğun gelmesi kendi seçimidir, fakat gitmesi ev sahibinin isteğine bağlıdır.

27) Bilindiğin/tanıdığın yere konuk olma. (B.U. II,312/H. , 408)

УзщэшIэжърэм хъакIапIэ умыкIу.

“... ‘Biz de bu konuda tembellik ediyoruz. Tanındığın yere konuk gitme, dedikleri gibi olduysak da senin durumunu düşünmeliyiz.’ ...” (H. , 408)

Çerkezlerde misafir üç günden sonra ev ahalisinden sayılır. Bu nedenle insan bilindiği/tanıdığı yerde her zaman dikkatli davranmak durumunda kalır. Ayrıca bir

Çerkez, konuk olduğu yerde adını taşıdığı tüm sülaleyi temsil eder. Bu nedenle yapılan bir yanlış tüm sülaleyi etkileyecektir. İnsan bilindiği/tanıldığı yere konuk olursa tam anlamda rahat edemez. Her sözünü, davranışını dikkatle seçerek hareket etmek durumunda kalır. Ve kendini güç bir duruma düşmüş olarak bulur.

28) Olmayacak olduğunda /şansın yoksa deveye binsen de köpek ısırır. (B.U.II, 436/T. , 121-407-463/S. , 252)

Мыхъунэу зыхъукIэ махъуцэм тэсми хьэр ецакъэ.

“... ‘E işte böyle’ dedi Seferbi. ‘Nasibin yoksa deveye binmiş olsan bile köpek ısırır, demişler. Rus ordusunda kalmış olsaydım, bu rütbelerden daha büyüğünü omzuma takacaktım.’ ...” (T. , 407)

Yukarıdaki atasözü şanssızlık ile ilgili bir atasözüdür. İnsanın şansı yoksa en olmayacak şeyler bile başına gelebilir.

29) Birlikteysen güçlüsün, yalnızsan ezilmeye mahkûmsun. (T. , 2/S. , 135)

Узэкъотмэ – упыт, узэкъо-мытмэ – узэтезыгъ.

“...Herkes ‘ben’ diyor, bir başkasının kendisinden üstün olabileceğini aklından bile geçirmiyor. Her boy ayrı bir devletmiş gibi yaşıyor. Anlamıyorlar ama birlikteysen güçlüsün, yalnızsan ezilmeye mahkûmsun...” (T. ,2)

Bireysel var olmanın insana kazandıracağı güç, bir grubun veya topluluğun kazandıracağı güçten oldukça düşüktür. Birliktelik, bir amaç uğruna toplanmış bir grup yahut toplum, bireysel savaştan çok daha güçlü olacak ve sesini duyuracaktır. Birliktelik, dayanışma Çerkezlerde oldukça önemlidir. Bu nedenle de bu konuda birçok Çerkez atasözü bulunmaktadır.

30) Ya yiğit ol ya öl. (T. , 172-173-235-264-276-515-568-660/S. , 233/H. , 339)

Е улын, е улIэн.

“... ‘Ya erkek oluruz, ya da ölürüz’ dedi kurultaya katılmış olan iki binden fazla insan, inanarak, içtenlikle. Kınından çekilmiş kamalar güneşte parılıyordu...”

Yiğitlik, cesaret Çerkez toplumunda öncelikli toplumsal değerlerdendir. Bir insanın toplumsal saygınlığı gösterdiği yiğitliklerle ölçülür. Öyle ki yiğitlik, candan daha değerlidir. Bu nedenle “Ya yiğitlik gösterir yahut ölür onurunu korursun” anlamındaki bu atasözü ortaya çıkmıştır.

31) Ölmezsen hacı kedi ile de karşılaşırın.

(T. , 525/S. , 124)

УМЫЛІЭЖЬМИ ЧЭТЫУ ХЪАДЖЭ ПЛЪЭГЪУН.

“... ‘Eh, işte böyle bizim Adıge töremiz, hayatımızı da ona borçluyuz. Ama ne derler, ölmezsen hacı kedi de görürsün. Ben onu kendi yaşlılığında gördüğümü düşünüyorum.’...”

(S. ,

124)

“Kedinin Hacılığı”²⁸ adındaki Çerkez masalından türemiş bir atasözüdür. Masalda anlatılana göre bir kedi yaşlandığı için eskisi gibi fare yakalayamamakta, aç kalmaktadır. Bu nedenle kurnazca bir plan yapar ve farelere hacı olduğunu, tövbe ettiğini onlarla arkadaş olmak istediğini söyler. Kediye inanan fareler onunla dost olmak için yanına giderler. Ve bu şekilde gelen farelerle kedi karnını doyurur. Burada vurgulanan olay kedinin artık hareket edemeyecek kadar yaşlanmasıdır. Çok yaşlanan insanlar bir nevi hacı kedi kadar yaşamış olur. Eğer uzun bir ömrün olursa hacı kedi de görürsün.

32) Demiri soğuyuncaya kadar döv.

(T. , 702/S. , 329)

ГЪУЧИМ МЫПЛЪЫКЪОЖЬЫФЭКІЭ ТЕУ

“...Nasıl bir konumda bulunduğumuzu şöyle bir atasözü ile anlatabilirim: Demiri soğuyuncaya kadar döv...”

Demir sıcakken dövülürse şekil alması kolay olur. Yukarıdaki atasözünde anlatılmak istenen demirin istenilen şekli alıncaya kadar dövülmesi, o soğuyuncaya kadar devam edilmesi gerektiğidir. Çünkü demir soğuduğunda istenilen şekli almayacaktır. Aynen bu şekilde insan ilişkilerinde, toplumsal ilişkilerde de bir demir gibi yaşanan olay ya da durum soğumadan yapılması gerekenler zamanında yerine getirilmelidir.

²⁸Mehmet Yasin, Çelikkıran, *Çerkes Masalları*, Çeviren: M. Yasin Çelikkıran. (Ankara: Kafdav Yayıncılık, 2007), s. 5.

33) Kuyruğuna basarsan köpek ısırır. (B.U. I,383/T. , 85)

Хьам ыкIэ утэуцомэ кыюцэкъэжы.

“... ‘Köpeğin kuyruğuna basarsan ısırır baba. Benim başıma gelen de bu oldu.’ ...”

(B.U. I, 383)

Yukarıdaki atasözü “Yapılan iş sonucunda beklenen, gerekli tepkinin verilmesi”, “olacak olanın önceden genel olarak bilinmesi” anlamını taşımaktadır.

34) Tatlı dil/ güzel söz yılanı deliğinden çıkarır. (B.U.I,352/ S.197-213)

ГушыIэ дахэм блэр гъуанэм кырещы.

“...Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır, demişler. Ben de Şereliko ile tatlı dille konuşursam anlayacağını sanırım Sorunu çözümleninin en iyi yolu bu...”

(B.U I,352)

Yukarıdaki atasözünde “Güzel söz, güzel davranış ile istediğine istediğini yaptırırın, istediğini elde edersin” anlamı işlenmiştir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

4.1. Sonuç

Çerkez nüfusunun büyük çoğunluğu 1864 Büyük Çerkez Sürgünüyle diaspora ülkelerine yerleşmiş olsalarda nüfusun bir kısmı anavatanda kalmış ve oradaki yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Çerkez toplumunun önemli bir kültürel ögesi olarak sanatta üretimde hayatın bir parçası olarak devam etmiştir. Bu araştırmada bir sanat edimi olarak edebiyat ve edebiyat özelinde Meşbaşe İshak'ın beş romanı incelenmiştir.

Çalışmada ele alınan eserlerde ilk olarak “Bitmeyen Umutlar I-II” adlı romanda Çerkezlerin hiyerarşik düzene başkaldırışı ve Bzeyiko Savaşı ile başlayan Çerkez Tarihi, “Taşdeğirmen” adlı kitapta Çerkez-Rus savaşları ve Çerkez halkının özgürlük mücadelesinin anlatımı ele alınmıştır. “Sürülenler” romanında ise Çerkezlerin vatanlarından insanlık dışı şartlarla sürülmeleri ve Osmanlı Devleti'ne sığınmalarına değinilmiş; serinin son kitabı olan “Hehesher” ile Osmanlı Devleti'ne sığınan Çerkezlerin siyasi ve sosyolojik bazı nedenlerle Balkan topraklarına yerleştirilmeleri anlatılmıştır.

Yapılan çalışma doğrultusunda beş eser içerdikleri Çerkez atasözleri yönünden incelenmiştir. Bu duruma bakılarak Çerkez yaşamının kuralları, yaşam biçimi, toplumsal normlar ve değerler, atasözlerinde açıkça yansıtılmıştır. Onur, misafir (konuk), yiğitlik, çalışkanlık, güven, iyilik, şans, birlik-beraberlik, umut, tedbirli olmak, çıkarıcı insan, annelik, zamanı iyi kullanma, güzel konuşma, kader gibi birçok farklı konularda atasözleri bulunmaktadır. Bir toplumun yalnızca atasözlerinde dahi bu kadar farklı konuya rastlanması o toplumun köklü bir geçmişi olduğunun göstergesidir.

Çalışmada incelenen atasözlerinin içerdiği her bir nasihat Çerkez toplumunun kurallarını içeren Habze denilen normların aynası niteliğindedir. Çerkez toplumunda Habze kurallarının ne denli önemli olduğunu bu durum bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Ayrıca çalışmada incelenen atasözlerinden biri olan “Ölmezsen hacı kedi ile de karşılaşırın.” atasözü Çerkez masallarından biri olan “Kedinin Hacılığı” adlı masalın toplumda ne kadar yer edindiğinin göstergesidir. Böylelikle anlaşıldığı üzere Çerkez atasözleri yalnızca kültürü yansıtmakla kalmayıp edebi bir yapıya da bürünmüştür.

Araştırma boyunca karşılaşılan atasözleri, günümüz Çerkez diasporasında hemen hemen kaybolmuş denilebilecek bir durumdadır. Araştırmalar sonucunda görülmektedir ki, Türkiye diasporasında Çerkez atasözleri üzerine yapılmış çalışmalar oldukça azdır. Büyük Çerkez Sürgünü ile geniş bir coğrafyaya dağılan Çerkezler diasporada en önemli kültür miraslarından olan atasözlerini giderek kaybetmekle karşı karşıyadır. Bu durumu tersine çevirebilmek için gerek edebi gerekse sosyal hayatta tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Çerkez atasözleri büyük oranda günümüzde kullanılmamakta, hatta Çerkez dilindeki karşılığı araştırma doğrultusunda başvuru kimselerce bilinmemektedir. Hâlbuki ait olduğu milletin tarihi, kültürü, yaşam felsefesi, değerleri hakkında bilgiler veren atasözlerinin yitirilmesi demek milli şuurunda kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Bunun önüne geçilmesi için günlük hayatta kullanımı artırılarak hayatın içinde var olması sağlanmalıdır.

4.2. Öneriler

Çerkez atasözlerini konu alan bu çalışma Meşbaşe İshak’ın beş romanı ile sınırlandırılmış olup aynı romanlarda geçen ve oldukça geniş yer verilen Çerkez deyimleri de ele alınabilir. Eserlerdeki karakterler analiz edilerek bugünkü Çerkez toplumuyla karşılaştırma yapılabilir. Eserin birçok yerinde bahsi geçen Habze kuralları incelenerek günümüzde hala sürdürülenler ve uygulamadan kalkmış olanlar işlenerek gelenekler yeniden kazandırabilir. Bahsi geçen romanlar tarihi olaylar açısından incelenebilir. Ayrıca Meşbaşe İshak’ın diğer romanları da aynı konular etrafında işlenebilir. Diğer milletlerle türlü etkileşimler sonucu ortak kullanılır hale gelmiş atasözleri de araştırma konusu yapılabilir.

Купкырыу

МЭЩБЭШЭ ИСХЬАКЪ ЫТХЫГЪЭ РОМАНХЭУ “БЗЫИКЪО ЗАУ I – II”, “МЫЖЪОШЪХЪАЛ”, “РАФЫГЪЭХЭР”, “ХЭХЭСХЭР” ЗЫФИОРЕМЭ АХЭТ АДЫГЭ ГУЩЫЭЖЪХЭМ ЯЗЭХЭФЫН

Бээр – цыф лъэпкъым кыкIэныгъэ анахь культурнэ кIэн лъапI. Цыф лъэпкъым ыбзэ кIыгъоу гущыIэжъхэр дунаим кытехьагъэх. Бзэм шагъэфедэрэ гущыIэхэм, гущыIэжъхэм, гущыIэ щэрыохэм – цыф лъэпкъым щыIэкIэ-псэукIэу иIагъэм ыкIи егъэшIэрэ гъогоу кыкIугъэм, щыIакIэм ильэныкьо пстэумэ яхьыIагъэу щигъэунэфыгъэ сэнауцыгъэр, итхыдэ, икультурэ, шIэныгъэу зэрихьагъэр кIэкIэу, IупкIэу кызыщыльагъорэр ары. ГущыIэжъхэм кьалорэр зы нэбгырэ ишIошIэп, иакъылэп – зэкIэ лъэпкъым зэдиштэрэ гупшысэ нахь. Ильэс мин пчъагъэмэ кьапхырыкIхи гущыIэжъхэр тильэхъан кынэсыжыгъэх, непэ цыфхэм агъэфедэ, шIэныгъэхэр кыхахы, лIэужыкIэмэ алыгъэIэсы. Ащ пае, бзэм икъэкIуапIэхэр уухъумэзэ, бзэм хэтэу кыздихьыгъэ хабзэхэм зэпыу ямыIэу лыбгъэкIуатэзэ, лъэпкъым икультурнэ кIэн лIэужыкIэмэ афэшI кьэухъумэгъэным мэхъанэшхо иI. Ащ фэшI, мы IофшIагъэм игъунапкъэ кыриубытэу, зэльашIэрэ адыгэ тхакIоу МэщбэшIэ Исхьякь илэжыгъэхэм кьахэфэрэ адыгэ гущыIэжъхэр зэхэтфынэу зыфэдгъэзагъ.

МэщбэшIэ Исхьякь – адыгэ лъэпкъ литературэм имодерн, Адыгэ Республикэм, Темыр Кавказым, Урысые Федерацием чIыпIэ ин дэдэ щызыубытыгъэ тхакIу, усакIу. МэщбашIэ Исхьякь ироманхэм уаджэ зыхьукIэ адыгэ гущыIэжъхэмрэ гущыIэ щэрыохэмрэ бэрэ зэрацигъэфедэрэр нафэ зэу мэхъу. Ар тхакIом ыбзэ ибаиныгъэ изы тамыгъ. Хъугъэ-шIагъэу кытхэрэм

акыгъоу гущылэжъхэр хегъащэ, лъэпкъым ищылэклагъэр псэкIэ тегъашIэ, лъэпкъ зэхашIэр егъэлъшы, кыткIэхъухьэрэмэ тихъишъэ алгыIэсыныр пшъэрылъ зыфешIыжы.

ШIэныгъэ лъапсэ зиIэ IофшIагъэу дгъэхъазырыгъэм МэщбэшIэ Исхъакъ ироманхэу “Бзыикъо зау I–II”, “Мыжъошъхьал”, “Рафыгъэхэр”, “Хэхэсхэр” зыфиIохэрэм ахэт адыгэ гущылэжъхэр щызэхэтфыгъэх.

Адыгэ гущылэжъхэр цIыфым ищылэклэ ехьылIагъэу зынэмысырэ Iофыгъо щылэп. Гущылэм пае, цIыфыр зыфэдэм, ащ чIыпIэу дунаим щиубытырэм, цIыфхэр зэрызэфыщытын фаем, шIумрэ емрэ, цIыфыгъэм, нэмысым...

“Бзыикъо зау” зыцIэ романым хъугъэ-шIэгъэ шъыпкъэр ылъапс. Ар 1796 –рэ илъэсым Нэдждыд чIыох шъофыр зэпызычырэ псыхъо цIыкIоу Бзыикъо дэжъ пщы-оркъхэмрэ фэкъолIхэмрэ азыфагу кIыхъухьэгъэ заом фэгъэхьыгъ. Я XVIII-рэ лIэшIэгъум иятIонэрэ ныкIо адыгэмэ къарыкIуагъэр, ящылэклагъэр, хъугъэ-шIагъэу кызэпачыгъэхэр кызэлъеубытых. Заор зэрыкIуагъэр сыхъат заул, ау тарихьым инэкIубгъо пытэу хэуцуагъ.

“Мыжъошъхьал” зыцIэ романыр урысыбзэкIэ 1993-рэ илъэсым, адыгабзэкIэ 1994-рэ илъэсым кыхаутыгъэх. “Бзыикъо зао” фэдэу тарихь роман. Адыгэ лъэпкъым кырыкIуагъэу кыгъэлыагъорэмкIэ зы лъэхъан шъолъыр илгъых пIоми хъуцт. “Бзыикъо заом” я XVIII-рэ лIэшIэгъум иятIонэрэ ныкIо кызэлъеубытмэ, “Мыжъошъхьалыр” я XIX-рэ лIэшIэгъум ия 60-рэ илъэсхэм анэсы. Адыгэмэ ятарихь илгъэс мин пчъагъэхэм къакIоцI анахь тхъамыкIагъоу кыхэхъухьэгъэ, лъэпкъым инахьыбэр изгъэкIодыкIыгъэ, ипхъыхьэ-итэкъу дунаим щызшIыгъэ Кавказ заоу Урысые пачъыхьэм адыгэмэ къарашIылIагъэр ары романым итемэ шъхьалэр, игупчэ итыр.

“Рафыгъэхэр” зыцIэр тарихь роман. Мыхъамэт-Амин адыгэхэр зегъэщIэ нэужым “Адыгэ фитыныгъэ хасэ” зэхаци, ар ягугъапIэу яхэкужъ

кыагыгъунэным пае зэрызэуагыгъэхэр, Кавказ зау еклокыгъэм итхыамыклагъо, хэкужым зэрырафыгъэхэр, ячыгу кызырабгынагъэр нэм кыкыгъэуцо, Гупкыгу кыгъэлъагыо. Романхэу “Мыжьошъхьал”, “Рафыгъэхэр” зыфиохэрэм кыагъэтрэ темэр зэфэд – Кавказ заом итхыамыклагъу.

“Хэхэсхэр” зыцъэ романым Осман империе кыэралыгъом епхыгъэ Балкан чыналгъэм Адыгэхэр зэрэрафыгъэр, ятлонэрэуи агъэтэджыжыкыи Дунаем зэрипхыкыагыгъэхэр, псэунэу, кызыэтенэнхэм, зыкыагъэнэжыныным зэрэфэбэнагыгъэхэр кыырегъэлъэгъукыи.

Мэщбэшэ Исхыакъ итарихь романхэр лъэныкыуабэу зэхэль, илъэпкы кыырыкыуагыгъэм, ишэн-зэхэтыкыгъэхэм, ихэбзэ-бзыпхъэхэм ар бэрэ альэаысы. Пстэуми апэу нэм кыкыдидзэрэр адыгэ гушыгъэхэр бэрэ зэригъэфедэрэр ары. Дэгъоу Гупкыагыгъэ хэльэу, икыоу кыыригъэлъэгъукыныным пае итхыгъэ нэкубгъохэм еклоу адыгэ гушыгъэхэр хегъащэ. Цыфым игумэки, ыгу ихыкыгъэрэ-ишыкыгъэрэ ежы- игупшысэ хэльэу, ышъхъэ фиожыгъэу кызыэрэхэкыгъэрэм икыгъэлъэгъон тхакор фэлаз.

Адыгэ гушыгъэхэр зынэмысрэ лъэныкыо шыгъэп: шэныгъэм, хабзэм, нэмысым, акылым, бзэм, унагъом, шульэгъуныгъэм, ныбджэгъуныгъэм, хыакыным, гъэсэнэгъэм, цыфыгъэм, лыгъэм, нэмыкыгу кыэплон хъумэ, цыфым ишыгъэкыгъэ- псэукыгъэ кыешыкыгъэ пкыыгъохэр зэкыгъэ кызыэлъеубытыкы. Юфшэнэу зэшыахыгъэрэм, кызыуцухыгъэрэ дунаим халыагыгъохэрэм япхыгъэ гукыэкыгъэр ары лъапсэу ахэмэ ягъэр.

Адыгэ цыфым изэхэшыкыгъэ гушыгъэхэр чыпгъэшхо щаубыты. Ащ пае, Мэщбэшэ Исхыакъ итарихь романхэм кыахэфэгъэ гушыгъэхэр кыыхэттхыкыгъэх ыкыи зыфэгъэхыгъэм елытыгъэу куп-купэу дгосыжыкыгъэ. Зэкыгъэмыкыи куп щэкыгъэрэ хырэ кыэдгъэнэфагы. Гушыгъэхэр адыгабэки тыркубзэки кыэттыгы.

Тигъофшэн ыкыоцы романхэу “Бзыикыо зау I-II”, “Мыжьошъхьал”, “Рафыгъэхэр” ыкыи “Хэхэсхэр” зыцъэ романхэм ащигъэфедэгъэ гушыгъэхэр шъхыафэу зы шъхыэкыгъэ кыыщыттыгы. Зэкыгъэмыкыи тлокищрэ пшыкыгущрэ мэхыу. Апэ тыркубзэкыгъэ зэддзэкыгъэ, ащ ыуж адыгабзэкыгъэ пыттхэжыгы, нэкубгъоу

зытетыр кьэттыгь. ГушыІэжъхэр зыхэт гушыІэухыгъэхэр, пычыгъохэр нахь гурыІогъошІу хъуным пае кьыхэттхыкІыгь.

ІофшІэным кьыщыттыгъэ гушыІэжъхэр ІэкІыб кьэралыгъохэм ащагъэфедэжърэп Іоми хъуцт, щыкІодыгь Іоми ухэужьоцтэп. Адыгэ гушыІэжъхэм афэгъэхьыгъэ ІофшІагъэу Тыркуем щыІэр мэкІэ дэд, ащ пае мы темэм зыфэдгъэзагъ ыкІи тиамал кьызэрихъэу пшъэрыльэу зыфэдгъэуцужьыгъэр зэшІотхыгь.

Адыгэ хэкурысхэм ыкІи хэхэсхэм анахь кІэн лъапІэу кьакІэныгъэу иІэмэ ащыщ гушыІэжъхэр. Мыхэр чІэнагъэ хъуным ищынагъо непэ щыІ. Ащ пае, адыгэ гушыІэжъхэр мыкІодэу, лІэужыкІэмэ алъыІэсэу, агъэфедэн альэкІэу, псэ апытэу дунаим тепхъыхъагъэ хъугъэ адыгэ лъэпкъым зэрихъаныр ипшъэрыль. Лъэпкъым инеущ хэти ыгъэгумэкІын фае, иІахъышІу хилъхъаным фэІорышІэн фае, лъэпкъымкІэ кІэн лъапІэхэм якъэухъумэн амал фигъотыныр ищыкІагъ.

Рабиа Канмаз Озен

5. KAYNAKÇA

5.1.KİTAPLAR

AF2019 Adıge Filolojisi II (2019): AF2019 Adıge Filolojisi II - Adıge Dünyasının Bugünü; Düzce Üniversitesi ve Adıge Devlet Üniversitesi İşbirliğiyle Düzenlenen II. Uluslararası Adıge Filoljisi Sempozyumu 18-20.10.2019, s. 260-274, Pelin Ofset Matbaa, Ankara.

AF2016 Adıge Filolojisi (2016): AF2016 Adıge Filolojisi Sempozyumu - Güncel Konular; Dil, Tarih, Edebiyat ve Sosyo-Kültür (s. 25-45), Düzce: Apra Yayıncılık, İstanbul.

Aksoy, Ö. A. (1993). **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2** (7.Baskı). İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Baytugan, B. (1998). **Kuzey Kafkasya (1917-1970)** (1.Baskı). Samsun: Yedi Yıldız Yayınları.

Ber, H. (2006). **Adıgece –Çerkezce- Anlamak ve Düşünmek** (1.Baskı). Ankara: Kuban Yayınları.

Betrozov, R. (2009). **Çerkeslerin Etnik Tarihi**. (Çev. Orhan Uravelli) Ankara: Kafdav Yayınları.

Burak, D. (2014). **Loh Burak Ailesi-Kafkasya'dan Osmanlı'ya Gelen Prenslar** (1.Baskı). İstanbul: Dilek Burak Yayınları.

Canbek, A. (1978). **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi** (1.Baskı). İstanbul: Kuzey Kafkasyalılar Kültür Ve Yardım Derneği Yayını.

Çelikkıran, M. Y. (1994). **Çerkes Atasözleri ve Deyimleri**. (Çev. M. Yasin Çelikkıran) İstanbul: Tüm Zamanlar Yayıncılık.

Çelikkıran, M. Y. (2007). **Çerkes Masalları**. (Çev. M. Yasin Çelikkıran) Ankara: Kafdav Yayınları.

Çetinbaş, M. N. (2017). **Elveda Çerkesya** (2.Baskı). İstanbul: Çınaraltı Yayınevi.

Çotuksöken, Y. (1979). **Atasözlerimiz**. (1. Basım). İstanbul: Alaz yayıncılık.

Dubrovin, N. F.(2017). **Çerkesler** (Çev. Habibe Eren, Varol Tümer) Ankara: Kafdav Yayınları.

Hotko, S. (2015). **Çerkeslerin (Adıgelerin) Tarihi**. (Çev. Samir Hatko) İstanbul: Apra Yayıncılık.

Huvaj, F. (2007). **Türkçe-Adigece/Adigece-Türkçe Sözlük** (1.Baskı) Ankara: Yorum Basın-Yayın.

Kaf-Fed, (1978). **General Musa Kundukhov'un Anıları**. (Çev. Murat Yağan). İstanbul: Kafkas Kültür Dernekleri Yayını.

Karakhi, M. T. (1987). **İmam Şamil'in Gazavatı** (Çev. Tarık Cemal Kutlu) İstanbul: Gözde Kitaplar Yayınevi.

Karasar, N. (2018). **Araştırmalarda Rapor Hazırlama** (2. Ve 21. Basım). İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Kaya, Y. (2015). **Çerkesler -I- Tarih-Mitoloji-Gelenek**. (1.Baskı). İstanbul: Dahi Yayıncılık.

Kaya, Y. (2015). **Çerkesler -II- Kafkasya Savaşları Tarihi**. (1.Baskı). İstanbul: Dahi Yayıncılık.

Kaya, Y. (2015). **Çerkesler -III- Sürgün ve Soykırım**. (1.Baskı). İstanbul: Dahi Yayıncılık.

Kutlu, T. C. (1987). **İmam Mansur**. (1.Basım). İstanbul: Bayrak Yayıncılık.

Lyulye, L. (2010). **Çerkesya-19. Yüzyıl Tarihi Ve Etnografyası**. (Çev. Murat Paşu) İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.

Mekule C. Jenetl N. (2018). **Adıgey Cumhuriyeti'nin Oluşumu Ve Kırklar Komitesi**. (Çev. Orham Uravelli). Düzce: Kuban Yayıncılık

Meşbaş'e, İ.(2017). **Xexesxer: Çerkes Trajedisinin Balkanlar Sayfası**. (Çev. Fahri Huvaj) Ankara: Adıge Yayınları.

Meşbaş'e, İ. (1994). **Bitmeyen Umutlar I**. (Çev. Mevlüt Atalay) Ankara: Ardıç Yayınları

Meşbaş'e, İ. (1999). **Bitmeyen Umutlar II**. (Çev. Mevlüt Atalay)Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.

Meşbaş'e, İ. (2002). **Taş değirmen** (Çev. Mevlüt Atalay)Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.

Meşbaş'e, İ. (2015). **Sürülenler**. (Çev. Fahri Huvaj) Ankara: Adıge Yayınları.

Namıtok, A.(2009). **Çerkeslerin Kökeni I.** (Çev. Aysel Çeviker) Ankara: Kafdav Yayınları.

Namıtok, A. (2008). **Çerkeslerin Kökeni II.** (Çev. Aysel Çeviker) Ankara: Kafdav Yayınları.

Şhalakho, A. (2010). **Çerkes Folkloru.** (Çev. Adnan Cankılıç) İstanbul: Nart Yayınları.

Şoenü, M. F. (2007). **Tüm Eserleriyle Mehmet Fetgeri Şoenü** (Çev. Doğan Erdinç, Metin Bozkurt)Ankara: Kafdav Yayınları.

Tsağua, N. (2016). **Adıge Tarihi.** (Çev. Adnan Kalmık, Rafet Atalık)İstanbul: Apra Yayıncılık.

Tuna, R. (2009). **Adıge Xabze** (1.Baskı). İstanbul: As Yayınları.

Yılmaz, A. Kılınc, R. **Düzce Adıgelerinden Derlemeler** (1.Baskı) İstanbul: Dergâh Ofset.

Yılmaz, K. (2016). **Çerkes Atasözleri** (1.Baskı). İstanbul: Tunç Yayıncılık.

Исхьякъ М. (1976). **Бзыкъо зау.** Майкоп: Краснодарскэ тхыль тедзапІэм и Адыгэ отделение

Исхьякъ М. (1978). **Бзыкъо зау.** Майкоп: Краснодарскэ тхыль тедзапІэм и Адыгэ отделение

Исхьякъ М. (2015). **Мыжьошъхьал.** Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапІ

Исхьякъ М. (2016). **Рафыгъэхэр.** Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапІ

Исхьякъ М. (2016) **Хэхэсхэр.** Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапІ

Хъуажъ М. Хъут Ш. (1978). **Адыгэ гушыІэжъэр, къоджэхь-къоджэшххэр, Іурылупчъэхэр.** Майкоп: Краснодарскэ тхыль тедзапІэм и Адыгэ отделение.

Хут Ш. Х. Чуякова Н.М. (2018). **Адыгэ пшысэхэр.** Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапІ.

Шъхьэлэхьо А. (2004). **Адыгэ республикэм итхакІохэр** майкоп: Гурипп Адыгэсы.

5.2.İNTERNET KAYNAKLARI

- “Circassian Center,” <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/zzz/klavye.htm> , Erişim: 20.09.2019.
- “EvrenselGazetesi,” <https://www.evrensel.net/haber/296432/surgunu-annemin-agitindan-ogrendim> Erişim: 15.08.2219.
- “Kubbealtı Lıgatı,” <http://www.lugatim.com/s/darbimesel> Erişim: 07.06.2019.
- “Jineps Gazetesi,” <https://jinepsgazetesi.com/-12259.html> Erişim: 25.11.2019.
- “KafkasDernekleriFederasyonu,” <https://www.kaffed.org/haberler/federasyondan/item/3747-me%C5%9Fba%C5%9Fe-ishak%E2%80%99a-b%C3%BCy%C3%BCK-%C3%B6d%C3%BCI.html> Erişim: 20.05.2019.
- “Litarmavir,” http://litarmavir.my1.ru/index/mashbash_ishak_shumafovich/0-33 Erişim: 14.06.2019.
- “RusGazetesi,” <https://rg.ru/2019/05/28/reg-ufo/glavy-adygei-i-kubani-pozdravili-ishaka-mashbasha.html> Erişim: 02.08.2019.
- “MoskovaBelediyeBaşkanıResmiSitesi,” <https://tass.ru/encyclopedia/person/mashbash-ishak-shumafovich> Erişim: 04.12.2019.

5.3.TEZLER

- Açık, M. (2019). Korece’de “Konuşma” İle İlgili Atasözlerinin Kültür Bilimsel Açıdan İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Araz, M . (2019). Tatar Edebiyatında Tarihi Romanlar ve Yazar Tahir Nebiullin’in “Kaçkın” Romanı. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Çitil, H. (2009). Sait Faik Abasıyanık’ın Hikâyeleri’nde Argo, Deyim ve Atasözlerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Nuriyev, T.(2008). Maverdi’nin Edebü’ d-Dünya Ve’ d-Din’inde Geçen Arap Atasözlerinin İncelenmesi, Yüksek lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yapıcı, F. (2009). A. S. Puşkin’in “Yüzbaşının Kızı” Adlı Eserindeki Deyimler ve Atasözleri, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Ankara.

5.4.BİLDİRİLER

Khachemizova, Mira, Altın, Fehmi, Şen, Yusuf (2016). Adıge Filolojisi Güncel Konular. Düzce Üniversitesi Uluslararası Adıge Filolojisi Sempozyumu. 13-15 Mayıs. Düzce: Apra Yayıncılık, 371-395.

Kafkas Dernekleri Federasyonu (2006). Yok olma tehlikesi Altındaki Diller Ve Adıge-Abhaz Dillerinin Konumu. 1 Temmuz 2006. Ankara: Yorum Matbaası, 5-54.

5.5.MAKALE VE DERGİLER

İnal-İpa, Ş. (1967). Çerkes (Abhaz) Atasözleri, Kafkasya, c.5, s 22, syf. 9-10-11.

Karbeç, N. (1973). Adıge (Çerkes) Edebiyatı (Başlangıçtan Günümüze), Kafkasya, c. 10, s. 39-42, 91-165.

Yıldız, Cevdet (Hapi), Adıge Dili ve Edebiyatı, Kafkasya Üzerine Beş Konferans, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 1977.

EKLER: Çerkez Yazar Meşbaş'e İshak'ın Fotoğrafı, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Vladimiroviç Putin, Meşbaş'e İshak'a Rusya Federasyonu Çalışma Kahramanı Nişanını Takdim Ederkenki Fotoğrafı ayrıca "Bitmeyen Umutlar II. I,

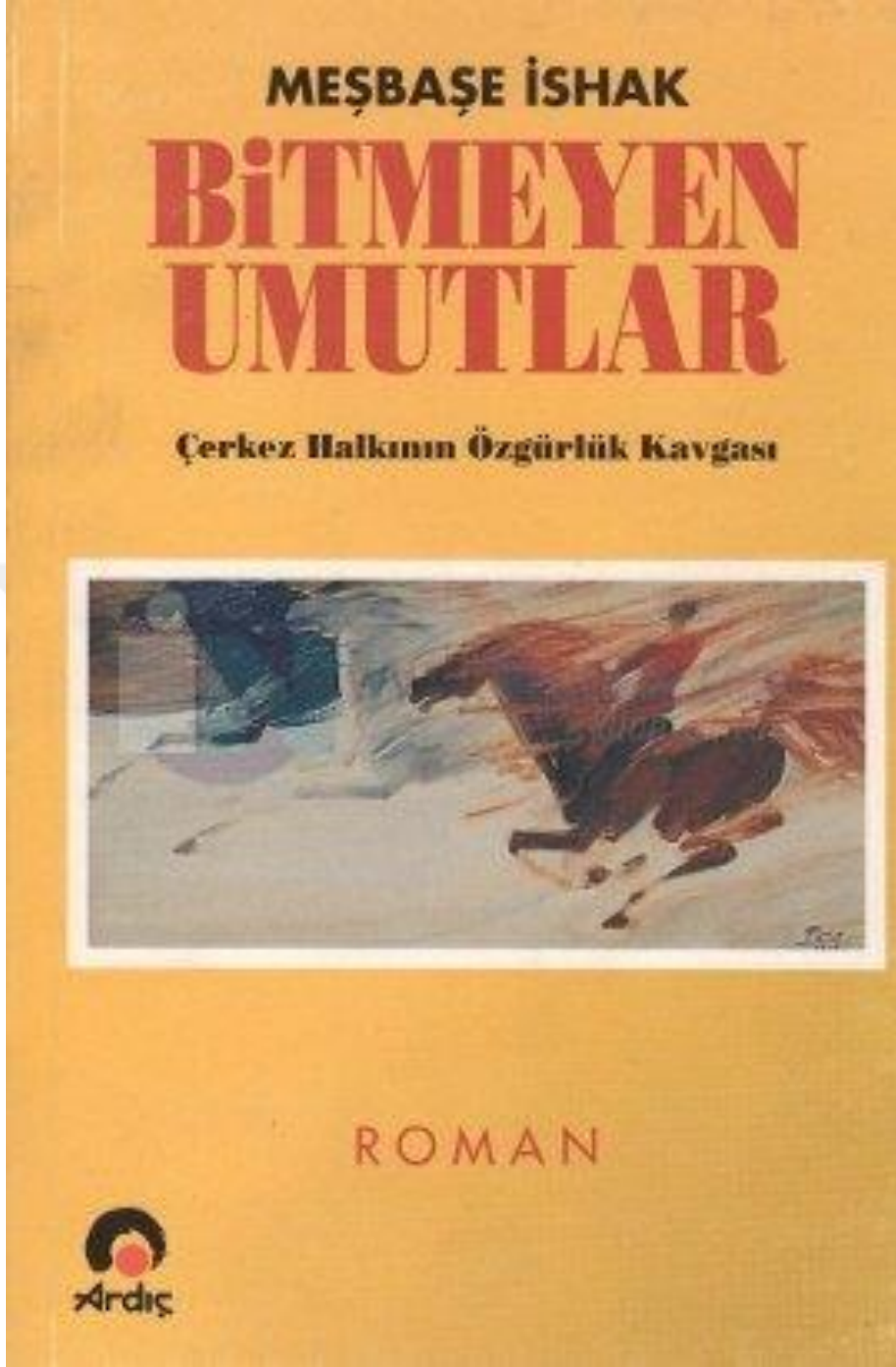
Taşdeğirmen, Sürülenler, Hehesh, Бзыкьо зау I, Бзыкьо зау II, Рафыгъэхэр, Хэхэхэр” Adlı Kitapların Kapak Fotoğrafları.

EK 1: Ünlü Çerkez Yazar Meşbaşe İshak’ın Fotoğrafi.

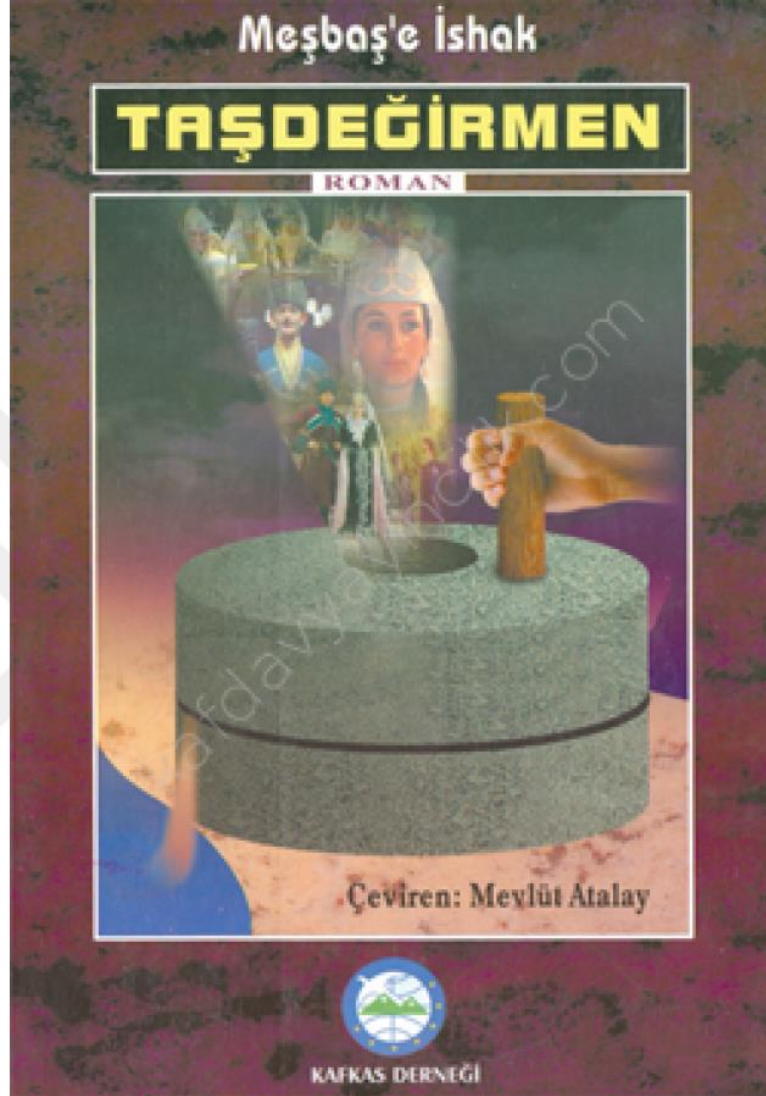
EK 2: Rusya Devlet Başkanı Vladimir Vladimiroviç Putin, Meşbaşe İshak'a Rusya Federasyonu Çalışma Kahramanı Nişanını Takdim Ederken.

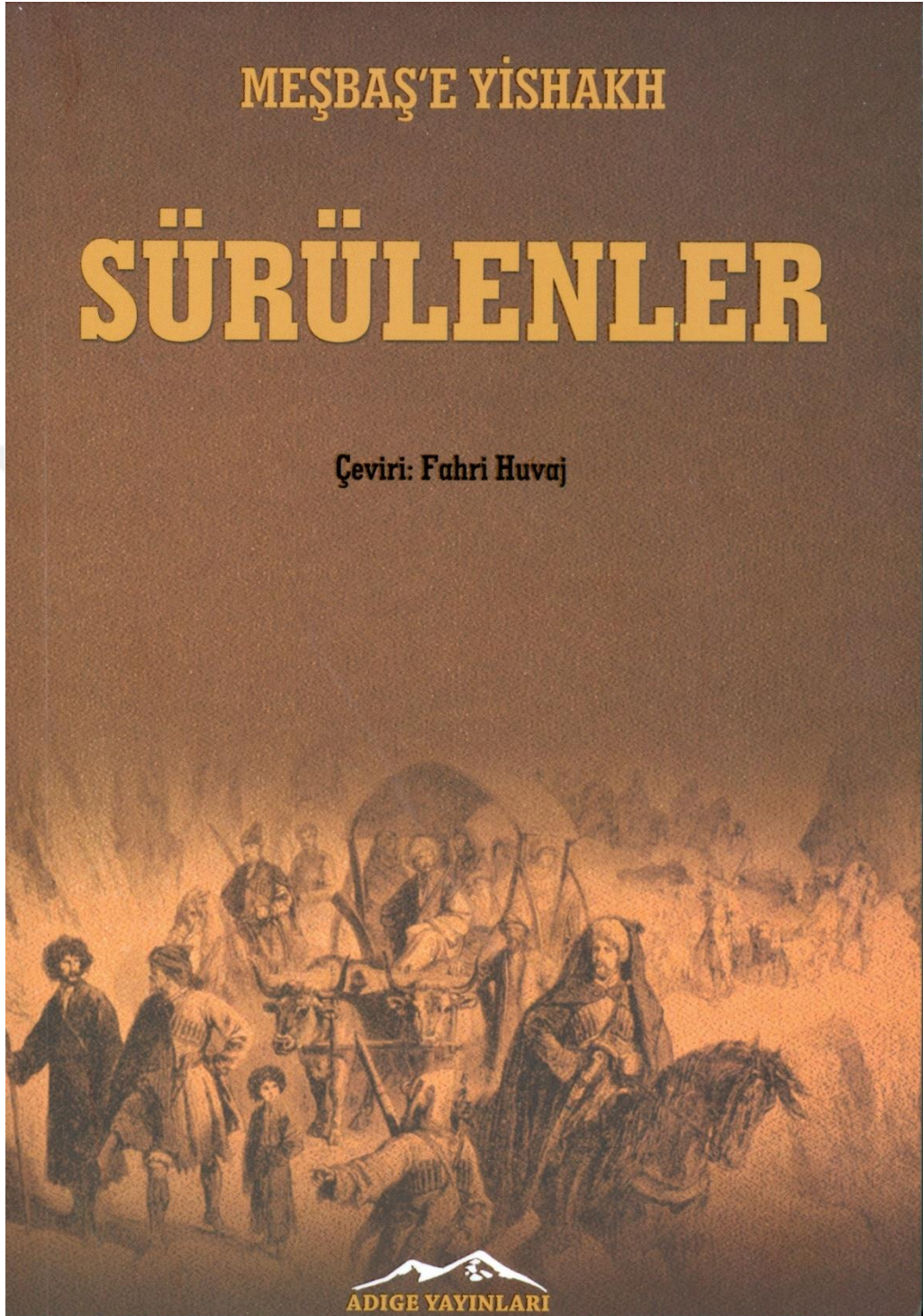
EK 3: “Bitmeyen Umutlar I” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.

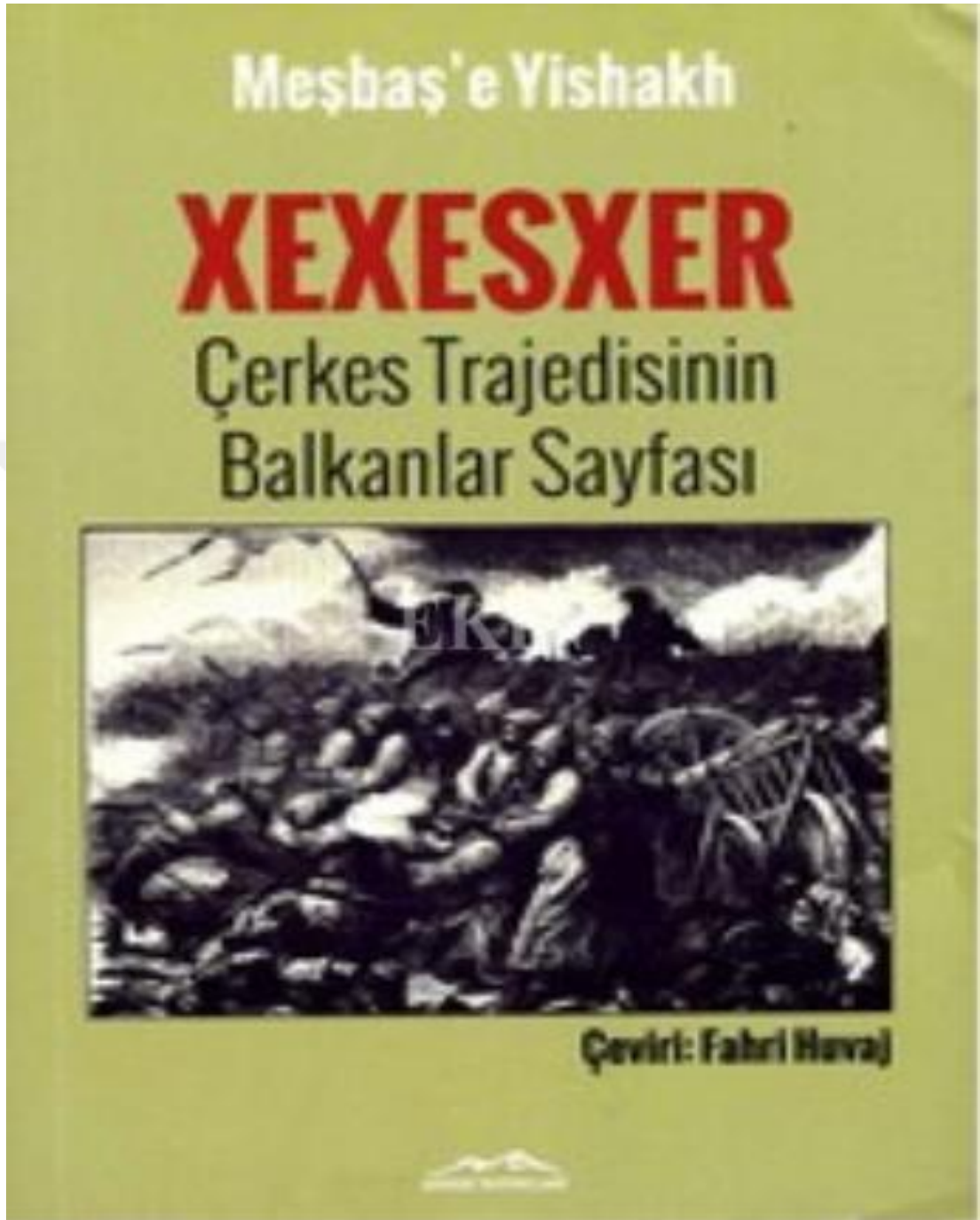
EK 4: “Bitmeyen Umutlar II” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafı.

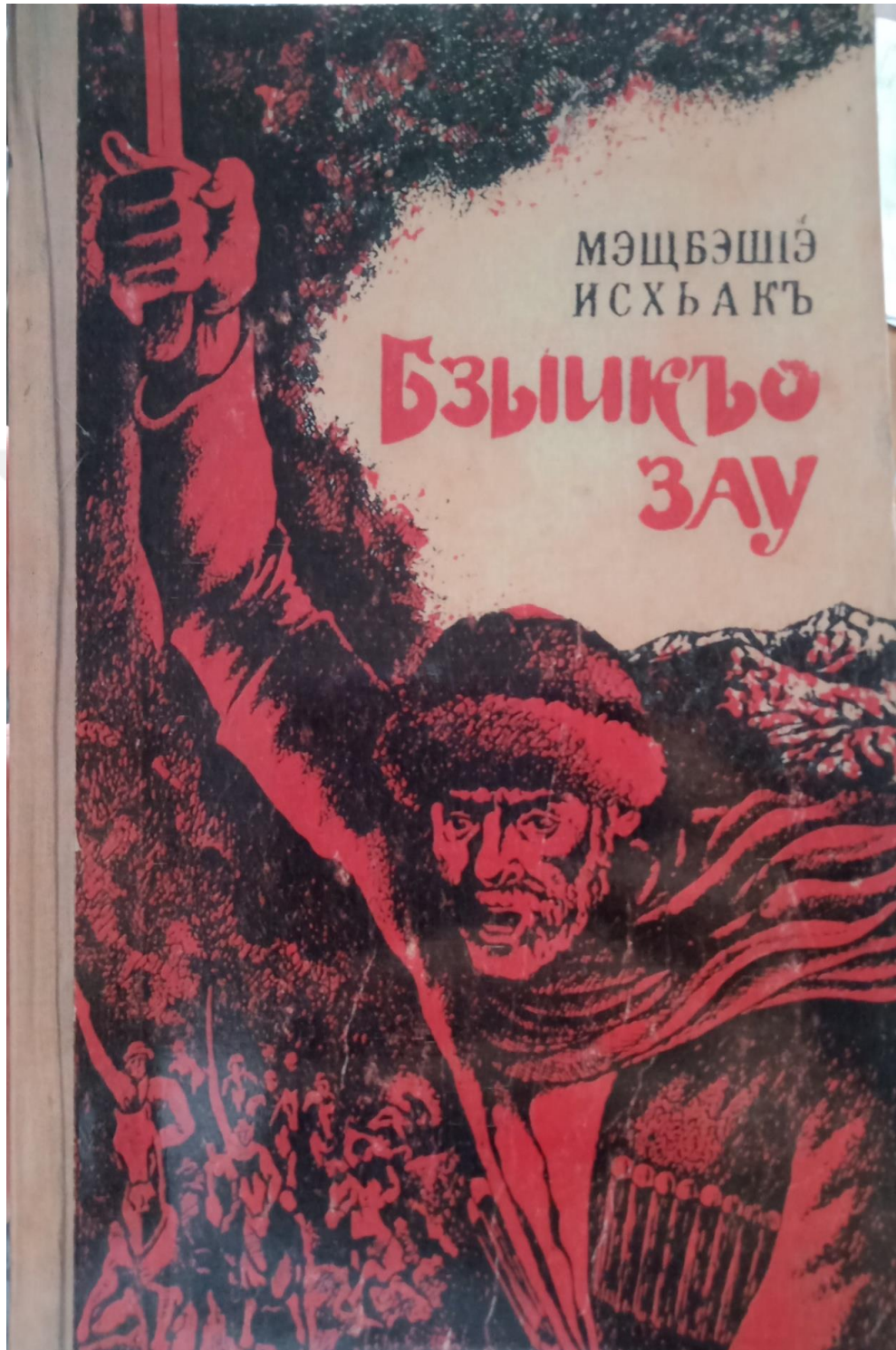
EK 5: “Taşdeğirmen” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.

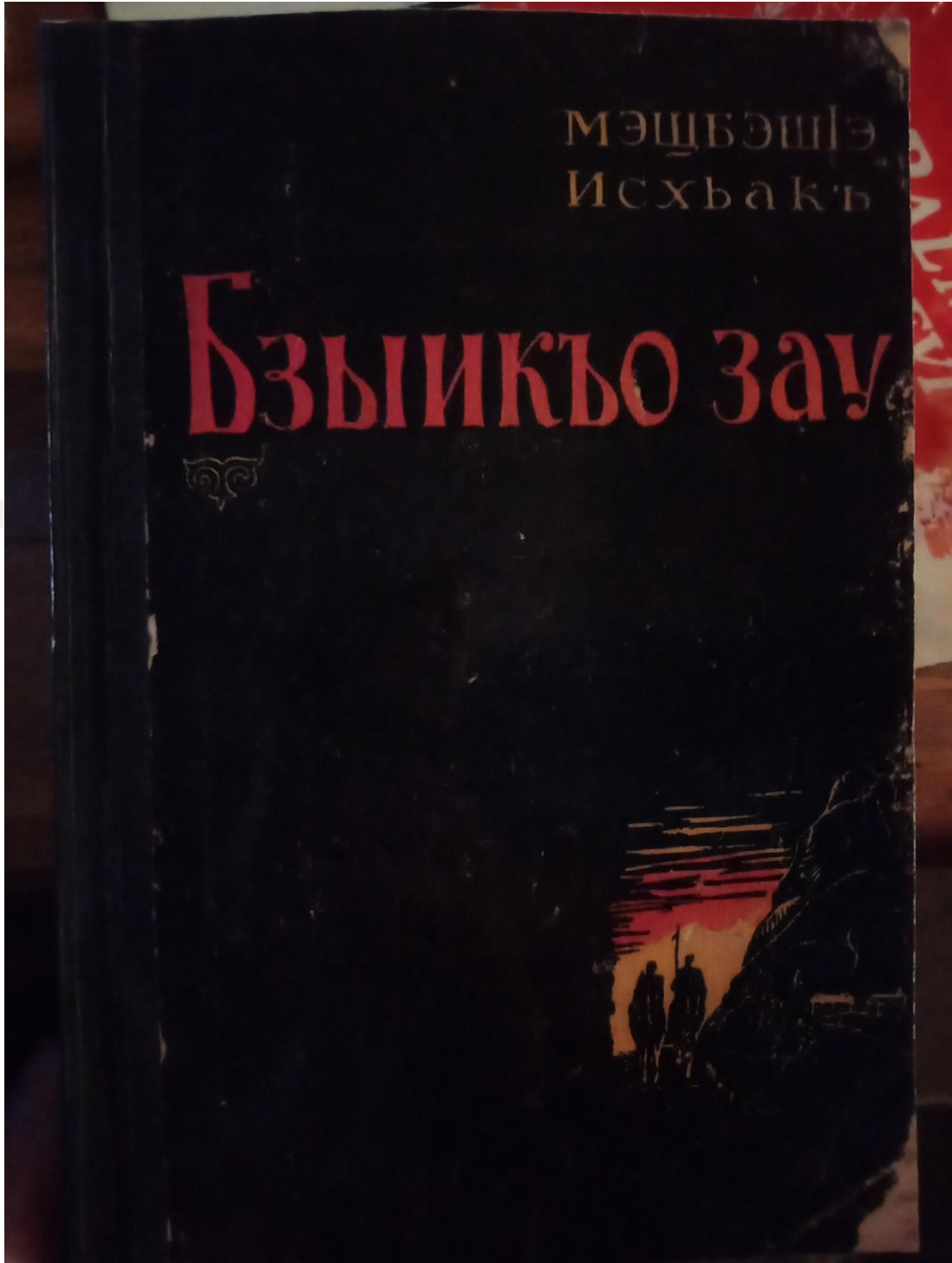
EK 6: “Sürülenler” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.

EK 7: “Xexesxer” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafı.

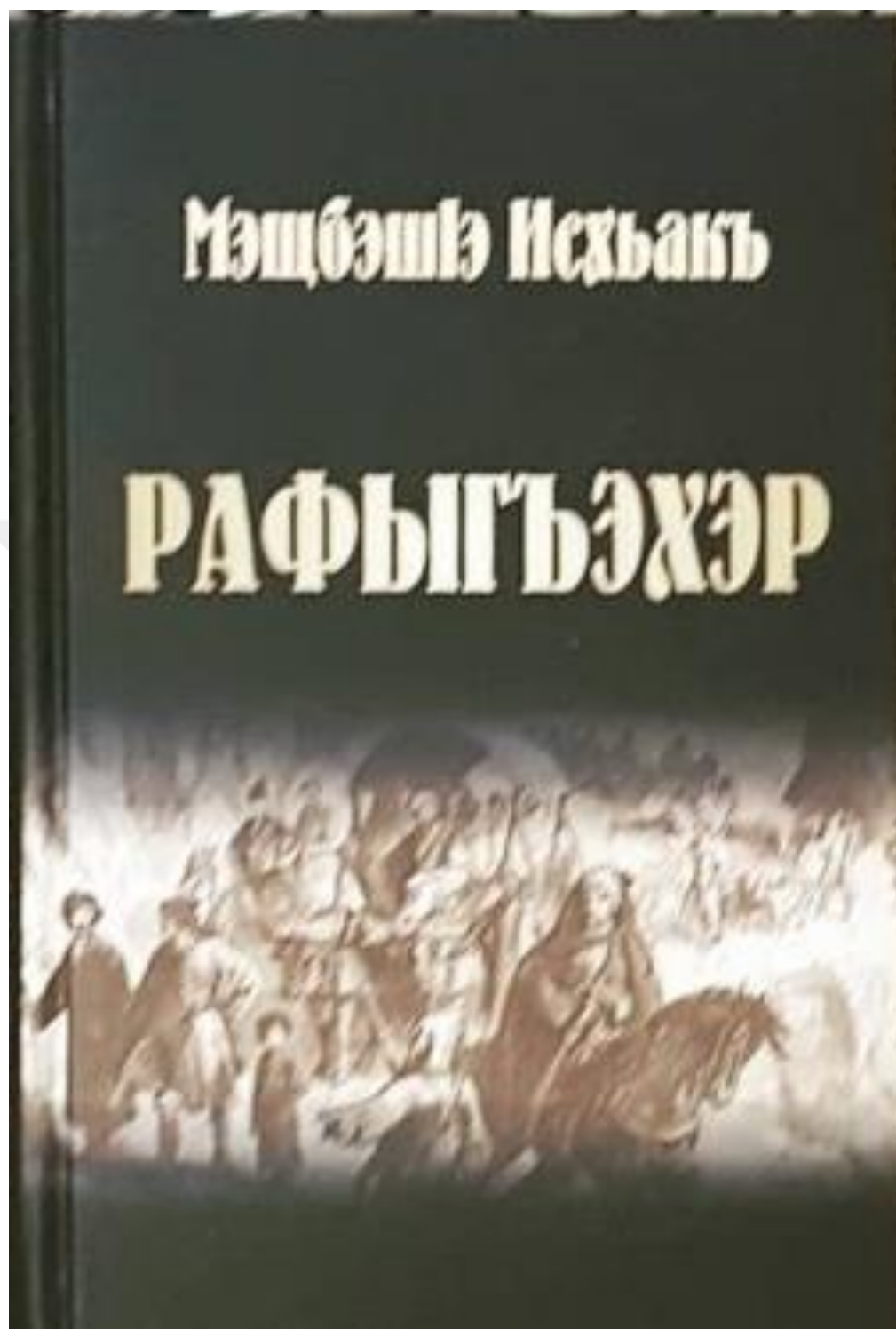

ЕК 8: “Бзык'ъо зау I” Adlı Kitabın Карак Фотоğrafı.

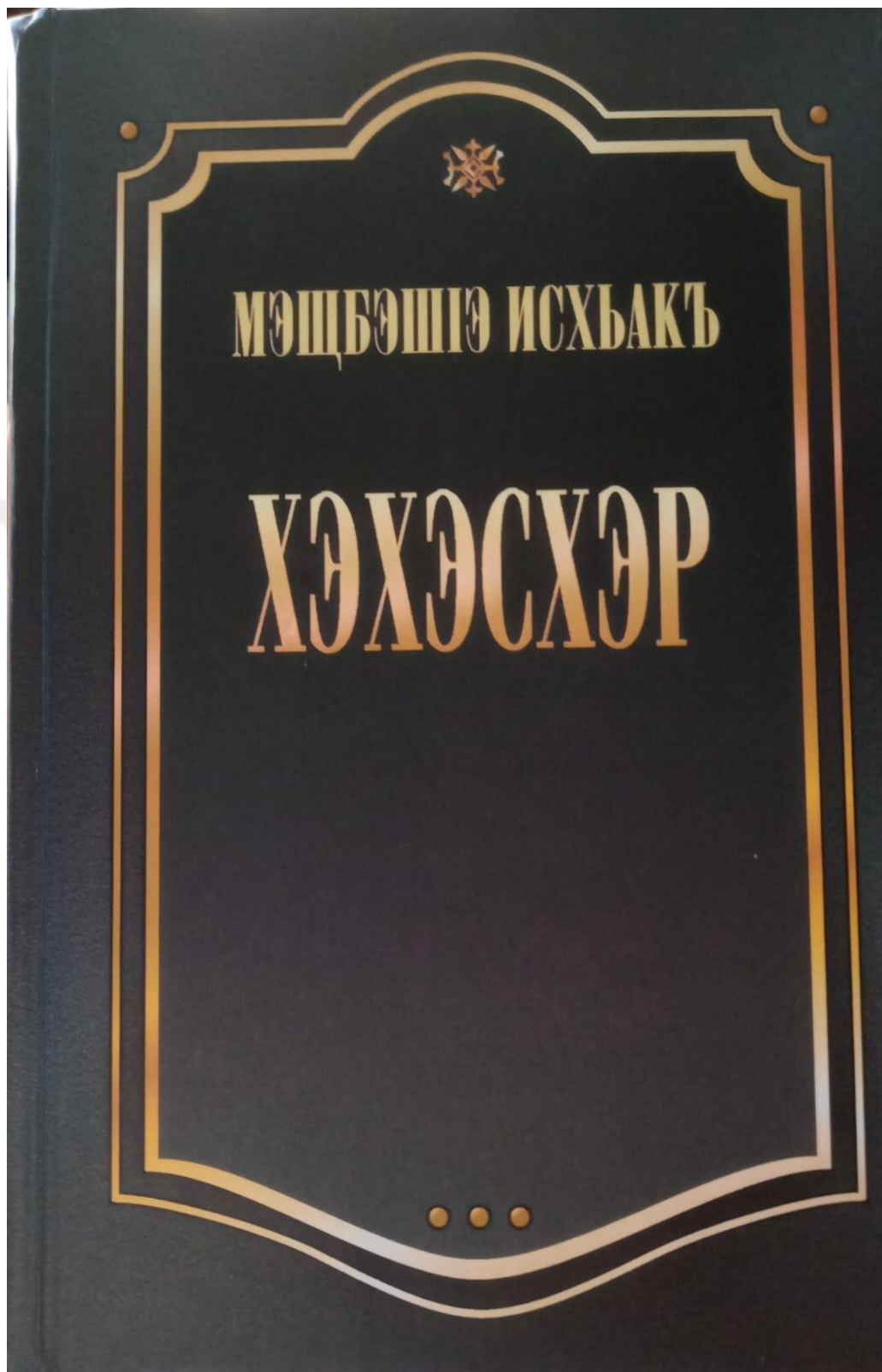

ЕК 9: “Бзыикъо зау II” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafı.²⁹

²⁹ Мыжъошъхъал (1994) adlı romanının kapak fotoğrafına ulaşılammıştır.

ЕК 10: “Рафыгъэхэр” Adlı Kitabın Karak Fotoğrafi.

ЕК 11: “Хэхэсхэр” Adlı Kitabın Kapak Fotoğrafi.